

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ
ΠΑΤΡΑ, 17-19 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2006

Επιμέλεια

ΕΛΕΝΗ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΤΡΑ 2013

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ

ΠΑΤΡΑ, 17-19 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2006

Επιμέλεια

ΕΛΕΝΗ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΤΡΑ 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΛΕΝΗ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	3
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ: Εισαγωγή στη θεματική του Συνεδρίου.....	5
XAVIER LEQUEUX: Les anciennes Passions latines de l'Apôtre André.....	9
ΕΛΕΝΗ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ: Ο άγιος Ανδρέας και η Πάτρα: ιστορία και παράδοση.....	17
ΙΟΑΝΝΙΣ THEODORAKOPOYΛOΣ: Le culte de saint André et la rivalité entre Rome et Ravenne (VIe – IXe siècles).....	47
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ: Ο άγιος Ανδρέας και το ψευδοπρόβλημα της αποστολικότητας της Εκκλησίας της Ρωσίας.....	63
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ†: Η αποστολικότητα της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως: Μια προσέγγιση από την άποψη του εκκλησιαστικού δικαίου.....	75
ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ: Ύμνογραφικά για την εορτή του Πρωτοκλήτου αποστόλου Ανδρέα.....	87
ΦΩΤΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ: Πρωτόκλητος Ανδρέας και οσία Φιλοθέη.....	101
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Ο Πρωτόκλητος στην Κύπρο: Τεκμήρια και συμφραζόμενα.....	129
ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ – ΕΛΕΝΗ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ: Ναοί του αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα: Πηγές και ερμηνείες τους (4ος-19ος αι.).....	149
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ: Η παρουσία του αποστόλου Ανδρέα στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών των Κυθήρων (13ος αιώνας).....	173

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ: Παραστάσεις του αγίου Ανδρέα σε φορητές μεταβυζαντινές εικόνες.....	201
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ: Ο Πατριάρχης Σεραφείμ Β΄ κτήτορας του κελιού του Αγίου Ανδρέου στις Καρυές.....	213
ΧΑΡΗΣ Α. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ: Ο παλαιός και ο νέος ναός του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα: Διάγνωση και αποτίμηση βλαβών.....	227

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AB: *Analecta Bollandiana*
ABME: Α. Ορλάνδος (εκδ.), Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
AJP: *American Journal of Philology*
AnSoc: *Ancient Society*
ΑπΒ: Απόστολος Βαρνάβας
ARDAC: *Annual Report of the Department of Antiquities [of Cyprus]*
BAR: *British Archaeological Reports International Series*
BBGG: *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*
BHG: F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*
BHL: F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Latina*
BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies*
ΒΣ: Βυζαντινά Σύμμεικτα
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
ByzF: *Byzantinische Forschungen*
ByzMetabyz: *Byzantina Metabyzantina*
ByzSl: *Byzantinoslavica*
CahArch: *Cahiers Archéologiques*
CChr: *Corpus Christianorum*
CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CorsiRav: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*
CQ: *Classical Quarterly*
CSEL: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*
ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
DHGE: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*
DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
DS: *Dictionnaire de la spiritualité*
ΔωδΧρ: Δωδεκανησιακά Χρονικά
ΕΕΒΣ: Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΘΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΚΕΕ: Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών [Κύπρου]
Εκκλαλ: Εκκλησιαστική Αλήθεια
FelRav: *Felix Ravenna*
GOrThR: *Greek Orthodox Theological Review*
ΓρηγΠαλ: Γρηγόριος ο Παλαμάς
ΘΗΕ: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*
JECS: *Journal of Early Christian Studies*
JLA: *Journal of Late Antiquity*
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JSS: *Journal of Semitic Studies*
JThS: *Journal of Theological Studies*
ΚερκΧρ: Κερκυραϊκά Χρονικά
ΚρητΧρον: Κρητικά Χρονικά
ΚΣ: Κυπριακαί Σπουδαί

ΛακΣπ: Λακωνικάί Σπουδαί
LCI: Lexikon der christlichen Ikonographie
MEFRA: Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité
MGH, AuctAnt: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum, Auctorum Antiquissimorum
MGH, SRG: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum
MGH, SRM: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum
MKE: Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια
MY: Μελέται καί Υπομνήματα
NE: Νέα Εστία
NEλλ: Νέος Ελληνομνήμων
ΝΣ: Νέα Σιών
OCA: Orientalia Christiana Analecta
ODB: Oxford Dictionary of Byzantium
OstkSt: Ostkirchliche Studien
ΠΑΑ: Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PBSR: Papers of the British School at Rome
PG: J. P. Migne, Patrologia Graeca
PL: J. P. Migne, Patrologia Latina
PO: Patrologia Orientalis
RbK: Reallexikon zur byzantinischen Kunst
REB: Revue des études byzantines
REG: Revue des études grecques
RHM: Römische Historische Mitteilungen
RIS: Rerum Italicarum Scriptores
ROL: Revue de l'Orient Latin
RSR: Revue des sciences religieuses
SH: Subsidia Hagiographica
Synax. CP: H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris
TM: Travaux et Mémoires
VChr: Vigiliae Christianae
WS: Wiener Studien
ZRVI: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΡΩΤΟΚΛΗΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ

*Στόν Οικονόμο π. Ζαχαρία Γεωργίου,
αυτοέγκλειστο θεράποντα του Πρωτοκλήτου
στήν έν πικρᾷ δουλείᾳ έσχατιά τῆς Κύπρου,
δείγμα έλάχιστο τιμῆς και θαυμασμού*

Προλογικά

Στήν Κύπρο άκούει κανείς τά έπιχωριάζοντα βαπτιστικά Άντρος, Άντρίκος, Άντρη, Άντρούλ(λα) άσυνήθιστα συχνά,¹ όπως στήν Πάτρα τά άντίστοιχά τους πρός τιμήν του ίδιου Αγίου της. Άν ύποτεθεϊ ότι παραβλέψει κανείς τό νομικό-πολιτικό-ήθικό φράγμα τῆς τουρκικῆς κατοχῆς και έπισκεφθεϊ τό μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα² (Άη Ντρικᾶ) στήν καρπασίτικη, ανατολική έσχατιά του Νησιού μιά ήμέρα άργίας, άσφαλώς θά έντυπωσιασθεϊ άπό τό πλήθος των προσκυνητών, Χριστιανών και Μουσουλμάνων, πού καταθέτουν στόν Άγιο τά τάματα, τίς εύχαριστίες για κάποιον θαῦμα του και τίς άγωνίες τους.³ Άν μάλιστα είχε εύτυχῆσει νά βρεθεϊ εκει πριν άπό τό μοιραίο 1974 γύρω στόν Δεκαπενταύγουστο, τότε πού γίνεται τό μεγάλο πανηγύρι του Αγίου μαζί με τῆ σεπτῆ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, θά καταλάβαινε γιατί όλοι οι νεώτεροι έπισκέπτες έντυπωσιάζονταν: Οι Κύπριοι βρίσκονταν πανοικειά καθ' όδόν πρός τόν Άγιο, προκειμένου νά τόν τιμήσουν αλλά και νά βαπτίσουν τά παιδιά τους στό όνομά του,⁴ όπως όδεύουν μέχρι σήμερα τόν Σεπτέμβριο πρός τήν Κυκλώτισσα (Γενέσιο τῆς Θεοτόκου) και του Σταυρουῦ πρός τήν όμώνυμη Μονή στό Όμοδος, στό Σταυροβούνι κ.λπ.⁵ Άλλ' άφοῦ στίς μέρες μας δέν έλειψαν οι μεγάλες κοσμοσυνάξεις σε θρησκευτικές πανηγύρεις, πρός τί ή έκπληξη; Αὐτή δικαιολογεϊται άπό τό ότι: α) Ἡ Μονή στήν Καρπασία δέν λειτουργεϊ ως καθαυτό Μονή, αλλά κυριότατα ως προσκυνηματικό κέντρο και τόπος βαπτίσεων μετά τήν άνοικοδόμησή της στα 1867 μέχρι σήμερα· β) τό μνημείο, έξαιρώντας τόν μικρῶν διαστάσεων γοθικό, υπόγειο ναϊσκο-άγίασμα του 15ου αιώνα, δέν παρέχει, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, τεκμήρια άρχαιότητας, όπως θά άναμενόταν για μιά τόσο έντονη λατρεία και διάδοση του όνόματος του Αγίου· γ) καμία άπό τίς

1 Για τίς κυπριακές μορφές του όνόματος πρβλ. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *Ιστορία τῆς κυπριακῆς διαλέκτου* [Κέντρο Μελετών Ἰ. Μονῆς Κύκκου], Λευκωσία 2006, 183, 249 κ.έξ.

2 Βασική βιβλιογραφία για τήν κυπριακή μονή: C. ENLART, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, μετάφρ. D. HUNT, Λονδίνο 1987 (άρχική δίτομη γαλλική έκδοση, Παρίσι 1899), 309-313. G. JEFFERY, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus*, Λευκωσία 1918 (άναντύπωση: Λονδίνο 1983), 256-257. R. GUNNIS, *Historic Cyprus*, Λονδίνο 1956, 168-170. ΝΕΑΡΧ. ΚΛΗΡΙΔΗΣ, *Μοναστήρια στήν Κύπρο*, Λευκωσία 1958, 91-94. Ι. Π. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Ο Άπόστολος Άνδρέας*, Λευκωσία 1967. Έφημ. «ΠΟΛΙΤΗΣ» (έκδ.), *Χρονικό. Μαρτυρία ... μαρτυρίου. Άπόστολος Άνδρέας*, Κυριακή 1.12.2002. Χ. Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ (έπιμ.), *Άπόστολος Άνδρέας. Εικόνες και κειμήλια άπό τήν Κύπρο. Κατάλογος έκθέσεως (Δημοτική Πινακοθήκη Δήμου Πατρέων. 21.11. - 6.12.2007)*, Λευκωσία 2007. Κ. ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, *Ἡ Μονή του Άποστόλου Άνδρέα* [Κέντρο Μελετών Ἰ. Μονῆς Κύκκου], Λευκωσία 2009 (έφεξῆς: ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, *Μονή Άποστόλου Άνδρέα*). Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ χριστιανική τέχνη στό κατεχόμενο άπό τόν τουρκικό στρατό τμήμα τῆς Κύπρου* [Ἱερά Άρχιεπισκοπή Κύπρου], Λευκωσία 2010, 404-409 (έφεξῆς: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ χριστιανική τέχνη*).

3 Μαρτυρίες για τήν τιμή του προσκυνηματος του Αγίου εκ μερους Μουσουλμάνων είναι συχνές, βλ. ένδεικτικά ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Ο Άπόστολος Άνδρέας*, ό.π., 44. «ΠΟΛΙΤΗΣ», *Χρονικό*, ό.π., 8-11. ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, *Μονή Άποστόλου Άνδρέα*, 101-108. Γίναμε κατ' επανάληψη μάρτυρες του γεγονότος στίς μεταβάσεις μας στή Μονή (πρβλ. Έπίμετρο).

4 Τοῦτο μαρτυρεϊ και ή διαμόρφωση του «έξωνάρθηκα» σε εύρύχωρο χώρο βαπτίσματος: για τήν έξαιρετικά εκτεταμένη όνοματοδοσία με τό όνομα του Πρωτοκλήτου πρβλ. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ, ό.π., 35.

5 Για τίς πανηγύρεις αυτές και τήν (πιθανή) βυζαντινή καταγωγή τους βλ. Ἰδρυμα Άρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφειον Κυπριακῆς Ἱστορίας (έκδ.), *Ιστορία τῆς Κύπρου*, εκδομένη υπό τήν διεύθυνσην ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ, τόμ. Γ': *Βυζαντινή Κύπρος*, σε 2 μέρη, Λευκωσία 2005, 795, ύποσ. 13 (έφεξῆς: *Ιστορία Κύπρου*, Γ'). Για τήν πανήγυρη στή Μονή μας άπό πλευρᾶς λαογραφικῆς βλ. και Μ. PARASKÉVOPOULOU, *Recherches sur les traditions des fêtes religieuses populaires de Chypre*, Λευκωσία 1978, 87-90.

γνωστές μεσαιωνικές και μεταγενέστερες πηγές δέν μνημονεύει κάτι τό ιδιαίτερο γιά τή Μονή, αντίθετα μέ άλλες κυπριακές Μονές· και δ) ή λατρεία τοῦ Πρωτοκλήτου εἶναι κατά τά άλλα περιορισμένη στό Νησί, ὅπου ἐλάχιστοι ναοί ἤ παρεκκλήσια τοῦ ἔχουν ἀφιερωθεῖ.⁶

Τό Προσκύνημα τοῦ Πρωτοκλήτου: Ἐρωτήματα καί πιθανές ἀπαντήσεις

Ὁ ἐπιστήμονας τίθεται κατά συνέπεια ἐμπρός στό ἐρώτημα: αὐτή ἡ ἔντονη λατρεία τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέα στή Μονή του εἶναι νεοπαγής ἢ ἔχει προῖστορία; Καί γιατί ἐμφανίστηκε καί περιορίστηκε κατεξοχήν στήν Καρπασία, τό ἐγγύτερο πρὸς τή Μικρά Ἀσία σημεῖο τῆς Κύπρου;

I. Ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν

Μία πρώτη διαπίστωση ἔρχεται ἀπό τήν πλευρά τοῦ καρπασίτικου τοπωνυμικοῦ, πού ἀντανακλᾷ σέ σημαντικό βαθμό ἐκεῖνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷, γεγονός πού διασταυρώνεται καί μέ άλλα, ὅπως θά δοῦμε.

Υπό τό ὄνομα τοῦ Πρωτοκλήτου στή συγκεκριμένη περιοχή ἀναφέρονται στίς πηγές τρία πράγματα: 1) ἡ Μονή· 2) τό ἀκρωτήριο (ἡ “μύτη” τοῦ Νησιοῦ) ἢ/καί ὁ λιμενίσκος, λίγο στά ΒΑ του (μέ τόν ὀνομαστό προῖστορικό οἰκισμό τοῦ Κάστρου, ὅπου καί τό τέμενος τῆς Ἀφροδίτης Ἀκραίας,⁸ πού πρόσφατα ἰσοπεδώθηκε βάρβαρα ἀπό τουρκική μπουλντόζα)· 3) τό δάσος πού ἀπλώνεται πρὶν φτάσουμε στή Μονή. Παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά μαρτυρίες πηγῶν μέ τό τοπωνύμιο:

1103: Ἀπό τόν περιηγητή Saewulfus μνεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου ὡς Ἀποστόλου Ἀνδρέα.⁹

1191: Δυτικά Χρονικά, ὅπως τοῦ Βενεδίκτου τοῦ Peterborough, πού μνημονεύουν τά τοῦ Ριχάρδου Λεοντόκαρδου καί τῆς κατάκτησης τῆς Κύπρου, φέρουν τόν Ἰσαάκιο Κομνηνό, τελευταῖο βυζαντινό αὐθέντη τοῦ Νησιοῦ, νά καταφεύγει σέ Ἀκρωτήριο ἢ σέ Μονή Ἀποστόλου Ἀνδρέα, μέ ὄχρωση κατά κάποιες πηγές, καί ἐκεῖ νά παραδίδεται στόν Ἄγγλο βασιλιά.¹⁰

1298 περ.: Μαρτυρία γιά βαίλο Ἀκρωτηρίου Ἀποστόλου Ἀνδρέα.¹¹

15ος αἰ.: Γενικά ἀποδεκτή χρονολόγηση τοῦ σωζόμενου, ὑπόγειου, γοθικοῦ ναΐσκου.¹²

1485: Μνεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου στό *Isolario* τοῦ Bartolomeo dalli Sonetti.¹³

1489: Μνεῖα τοῦ Ἀκρωτηρίου σέ πορτολάνο.¹⁴ Ἐφεξῆς ἀναφέρεται συχνά σέ πορτολά-

6 Ὁ ἀριθμός παλαιῶν καί νεωτέρων ναῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πρωτοκλήτου δέν ὑπερβαίνει τοὺς 15· πρβλ. τά συναφῆ λήμματα στοὺς Μ. Ν. CHRISTODOULOU – Κ. KONSTANTINIDES, *A Complete Gazetteer of Cyprus*, I, Λευκωσία 1987, 24, 25, 121· γιά τά ἐπιμέρους μνημεῖα βλ. στά λήμματα τῶν οἰκείων οἰκισμῶν στή ΜΚΕ· εἰδικά γιά τά κατεχόμενα μέρη τῆς Κύπρου ΧΟΤΖΑΚΟ-ΓΛΟΥ, *Ἀπόστολος Ἀνδρέας*, ὁ.π. (ὕποσ. 2), 16. Τό σημαντικότερο ἦταν ἡ μικρὴ ὁμώνυμη Μονή στό Πολύστυπο Προόδου, μαρτυρούμενη κατά τήν Ἐνετοκρατία ἀλλά ἀπό τήν ὁποία ἀπέμεινε μόνο τό ἀνανεωμένο κατά τό τέλος τῆς Τουρκοκρατίας καθολικό· βλ. Ν. Γ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, *Τά μοναστήρια ἐν Κύπρῳ*, Λάρινα 1950, 18-19. ΜΚΕ, τόμ. 2, 177, τόμ. 11, 375-376. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ἸΔΡΥΜΑ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΠΡΟΥ – ἸΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΜΟΡΦΟΥ (ἐκδ.), *Ἱερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης καί Ἀγιότητος*, Λευκωσία 2000, 186 καί λήμματα ἀρ. 50-56, 76-79. *ARDAC* 2003, 25.

7 βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Τοπωνύμια Ριζοκαρπάσου*, ΚΣ 46 (1982), 217-270.

8 βλ. γιά τόν οἰκισμό καί τή μερική καταστροφή του Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, *Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Καρπασίας*, ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΝΙΑΙΑ ΚΑΡΠΑΣΙΑ (ἐκδ.), *Καρπασία. Πρακτικά Α' ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου «Ἐς γῆν τῶν Ἀγίων καί τῶν Ἡρώων»* (Λεμεσός, 4-5/4/2009), Λεμεσός 2010, 39. πρβλ. Σ. ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΑΣ, *Ἡ Καρπασία ἀπό τήν Προῖστορία μέχρι τήν Ρωμαϊκή περίοδο*, αὐτόθι, 86.

9 SÆWULF, *Relatio de peregrinatione Sæwulfi ad Hierosolimam et Terram Sanctam* κ.λπ. [Palestine Pilgrim's Text Society], Λονδίνο 1892, 50. πρβλ. ΕΘΝΙΚΟΝ ἸΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / KENTRON BYZANTINON EPEYNON (ἐκδ.), *Παράλιος κυπριακός χώρος. Ἀποδελτίωση πηγῶν καί καταγραφή μνημείων (μέσα 11^{ου}-τέλη 13ου αἰ.)*, Ἀθήνα 1982, λήμμα 231. Ἐπίσης Ε. MALAMUT, *Les îles de l'empire byzantin, VIII-XIII siècles*, I, Παρίσι 1988, 257.

10 Παραπέμπω ἀπό τήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΥ στόν C. D. COBHAM, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, Καίμπριτζ 1908 (ἀνατύπωση: Νέα Ἰόρκη 1986), 8. Περαιτέρω πηγές: MALAMUT, *Les îles*, ὁ.π. G. GRIVAUD, *Villages désertés à Chypre (fin XIIIe-fin XIXe siècle)*, MY 3 (1998), 302. P. W. EDBURY, *Τό βασίλειο τῆς Κύπρου καί οἱ σταυροφορίες 1191-1374*, μετάφρ. Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, Ἀθήνα 2003, 31 ὕποσ. 14. *Ἱστορία Κύπρου*, Γ', 405 ὕποσ. 146.

11 *Παράλιος κυπριακός χώρος*, ὁ.π. (ὕποσ. 9), λήμμα 232. Ἀναλυτικότερα γιά τόν θεσμό αὐτό Ν. ΠΑΤΑΠΙΟΥ, *Νέες εἰδήσεις γιά τήν Καρπασία ἀπό ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα*, *Καρπασία. Πρακτικά Α' ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου*, ὁ.π. (ὕποσ. 8), 110 κ.ἑξ.

12 ENLART, *Gothic Art*, ὁ.π. (ὕποσ. 2). ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ χριστιανική τέχνη*.

13 A. & J. STYLIANOU, *Cartography of Cyprus*, Λευκωσία 1980, 9 κ.ἑξ. Γιά τήν ὀρθή χρονολόγηση πρβλ. *Ptolemy and European Cartographers of Eastern Mediterranean 1477-1777. From the Collection of Professor A. Nicolaidis*, [Leventis Municipal Museum], Λευκωσία 2011, 54.

14 STYLIANOU, *Cartography of Cyprus*, ὁ.π., 8 κ.ἑξ.

νους καί χάρτες.

1573: Τό Ἀκρωτήριο μνημονεύει ὁ ζήσας ἐπὶ τόπου ἱστοριογράφος Στέφανος Λουζινιανός.¹⁵

1738: Ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Λόρδο John Montague, τέταρτο κόμητα τοῦ Sandwich, ἀναφέρεται τὸ Ἀκρωτήριο καί ὁμώνυμη Μονή, ὡσάν βραχόκτιστη (*cut out of the rock*).¹⁶ Τὴν ἴδια χρονιά ὁ περιηγητής R. Pococke περιγράφει τὴ μονή ὡς περίπου ἀκατοίκητη, μὲ ἐλάχιστους μοναχοὺς.¹⁷

1821: Πυρπολεῖται κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση.¹⁸

Πρὸ τοῦ 1866: Ἐναρξὴ ἐργασιῶν ριζικῆς πιθανόν ἀνακαίνισης τοῦ ὑπεράνω τοῦ γοτθικοῦ ναΐσκου συγκροτήματος ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο Χατζῆ παπᾶ Ἰωάννη, ἐγκαίνια τὸ 1867.¹⁹

Ἄν δὲν μᾶς ἔχουν διαφύγει σημαντικὲς μαρτυρίες, αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τῶν παλαιότερων πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς μονῆς. Ἡ μνεῖα, ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ., ἀκρωτηρίου Ἀποστόλου Ἀνδρέα προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ὁμώνυμου ναοῦ ἢ μονῆς στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν 11ο αἰ., ἀφοῦ τὸ Νησί ἀπὸ τὸ 965 βρῖσκεται ξανά στὸν φυσικὸ τοῦ χώρου τοῦ Βυζαντίου.

Ἐρχόμαστε στὴν παράδοση σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα ἐδῶ.²⁰ Κατὰ μία παραλλαγὴ τῆς ὁ Πρωτόκλητος, ταξιδεύοντας μὲ πλοῖο ἀπὸ τὴν Ἰόπη Παλαιστίνης πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη στὴν Ἐφεσο (κατ' ἄλλη παραλλαγὴ πρὸς τὸ Βυζάντιο, δηλαδὴ τὴν Κωνσταντινούπολη), ἀναγκάστηκε νὰ σταματήσῃ λόγω ἀπνοίας τῶν ἀνέμων στό μικρὸ λιμανάκι πού φέρει τώρα τ' ὄνομά του. Ἡ ἔλλειψη νεροῦ στὴν ἔρημη περιοχὴ τὸν ὀδήγησε νὰ προσευχηθεῖ, σταύρωσε τὸν βράχο καί θαυματουργικὰ ἀνέβλυσε ἀπὸ αὐτὸν πόσιμο νερό, τὸ σημερινὸ ἀγίασμα (Εἰκ. 1). Κατόπιν ἀνεχώρησαν γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία καί οἱ Χριστιανοὶ ἔσπευσαν στὴν Κύπρο νὰ κτίσουν ναὸ στό σημεῖο ἐκεῖνο.

Ἐάν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ κάποιον συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παράδοση, τοῦτο ἴσως εἶναι διπλό: πρῶτον, ὅτι τὸ ἀγίασμα, πού ἔδωσε πιθανόν τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ γένεση τῆς παράδοσης, πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ παλαιοχριστιανικὴ ἢ βυζαντινὴ φάση· δεύτερον, ὅτι ἡ ἔμφαση πού δίνεται γιὰ τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀγίου, δηλαδὴ πρὸς Ἐφεσο-Κωνσταντινούπολη, πιθανόν ὑποκρύπτει τὴν προεικονομαχικὴ παράδοση γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Πρωτοκλήτου πρὸς τὴ Βασιλεύουσα καί τὸ Πατριαρχεῖο.²¹ Δηλαδὴ ἡ ἀμάρτυρη στά σχετικὰ ἀπόκρυφα κείμενα παράδοση εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγεται σὲ πολὺ παλαιότερους χρόνους ἀπ' ὅ,τι θεωροῦμε συνήθως, ἀλλὰ καί νὰ ἐπικυρώνει τίς σχέσεις πρὸς τὴ Βασιλεύουσα, ὅπως φανερώνει καί τὸ τοπωνυμικὸ τῆς περιοχῆς.²²

Τὸ καίριο ζήτημα, σὲ ποιά ἐποχὴ ἀνάγεται τὸ τοπωνυμικὸ αὐτό,²³ ὀδηγεῖ νὰ διατυπωθῶν ἐρωτήματα: Ἐχει σχέση μὲ τὴ μαζικὴ μετοικεσία Κυπρίων στὴ Νέα Ἰουστινιανή (περιοχὴ Ἀρτάκης στὴν Προποντίδα), στά τέλη τοῦ 7ου αἰ. καί τὴν ἐπιστροφή τους λίγα χρόνια μετὰ;²⁴ Ἡ πρέπει νὰ κατέλθουμε στὴ μετα-ἀραβικὴ περίοδο τῆς Κύπρου (965 κ.έξ.),

15 Παραπέμπω στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοσή του: *Lusignan's Chorography and Brief General History of the Island of Cyprus (A.D. 1573)*, transcribed and trans. by O. PELOSI [Sources for the History of Cyprus, edited by P. W. WALLACE & A. G. ORPHANIDES, X], Altamont, N.Y. 2001, 17 § 21.

16 D. MARTIN, *English Texts: Frankish and Turkish Period* [Sources for the History of Cyprus, edited by P. W. WALLACE & A. G. ORPHANIDES, V], Altamont, N.Y. 1998, 43.

17 COBHAM, *Excerpta Cypria*, ὅ.π. (ὕποσ. 10), 258.

18 C. N. CONSTANTINIDES – R. BROWNING, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, Οὐάσιγκτον D.C. [Dumbarton Oaks Studies XXX], Λευκωσία [Cyprus Research Center / Texts and Studies of the History of Cyprus XVIII] 1993, 29.

19 Βλ. βιβλιογραφία ὑποσ. 2.

20 Γιὰ τὴν κυπριακὴ παράδοση βλ. ἰδιαιτέρα ΚΛΗΡΙΔΗΣ, *Μοναστήρια στὴν Κύπρο*, ὅ.π. (ὕποσ. 2). ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Ἀπόστολος Ἀνδρέας* (ὕποσ. 2), 21, 62. PARASKÉVOPOULOU, *Recherches sur les traditions*, ὅ.π. (ὕποσ. 5). ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, *Μονὴ Ἀποστ. Ἀνδρέα*, 14. Γιὰ τὴν ἀπόκρυφη παράδοση περὶ τοῦ Πρωτοκλήτου βλ. J.-M. PRIEUR, *Acta Andreae* [CChr, Series Aprocryphorum 5 & 6], τόμοι 2, Turnhout 1989.

21 Γιὰ τὴν ἐκτεταμένῃ βιβλιογραφία περὶ τοῦ Πρωτοκλήτου καί τῆς σημασίας του γιὰ τὸ Βυζάντιο καί τὴν οἰκουμηνικότητα τοῦ Πατριαρχείου βλ. ἐνδεικτικὰ: F. DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Καϊμπριτζ Μασσαχουσέττης 1958. *Bibliotheca Sanctorum*, I, Ρώμη 1961, 1094-1113. *ΘHE* 2, στ. 660-668. W. SANDERS (ἐπιμ.), *Andreas. Apostel der Ökumene zwischen Ost und West*, Κολωνία 1985. *ODB* 1, στ. 92. Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Α', Ἀθήναι 1994, 840 κ.έξ. Χ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, *Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας ὁ Πρωτόκλητος*, Θεσσαλονίκη 2009, κ.ἄ.

22 Πρβλ. ὑποσ. 7.

23 Ὁ.π.

24 Γιὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα βλ. *Ἱστορία Κύπρου*, Γ', 137 κ.έξ.

υποθέτοντας ότι έχουμε να κάνουμε με έσωτερική ιεραποστολή στο Νησί εκ μέρους του Πατριαρχείου μετά την παρατεταμένη παρουσία Μουσουλμάνων επί τρεις αιώνες;²⁵ Για το τελευταίο φαίνεται να συνηγορεί και η εμφάνιση μεγάλων κυπριακών μοναστικών κέντρων στον 11ο και 12ο αι., που συνδέονται άμεσα με την Κωνσταντινούπολη.²⁶ Σημειώνεται πάντως ότι η μνήμη του πατριάρχη και συστηματικού καλλιεργητή της ιεραποστολής Ιεροῦ Φωτίου (†μετά το 893) διατηρείται αρκετά έντονα στην Καρπασία.²⁷

II. Αρχαιολογικές ενδείξεις

Αρχαιολογικό υλικό για το μνημείο παλαιότερο του 15ου αι. έθεωρείτο ανύπαρκτο μέχρι σήμερα – ευλόγως εν μέρει, διότι ούτε διεξήχθησαν ποτέ ανασκαφές, μήτε το σημερινό κτίσμα, πέραν της αρκετά τεκμηριωμένης αλλά όχι πλήρους περιγραφής του γοθτικού ναΐσκου του 15ου αι., διερευνήθηκε ποτέ ολοκληρωμένα.²⁸ Η προκαταρκτική έργασία, που εκτελείται τώρα από το Πολυτεχνείο Πατρών, είναι καθοριστικής σημασίας για την αρχαιολογική διερεύνηση του μνημείου. Χωρίς να προκαταλαμβάνουμε συμπεράσματα άλλων συναδέλφων, θα περιοριστούμε σε ό,τι, κατά τη γνώμη μας, συνιστά αποχρώσα ένδειξη για φάσεις του κτίσματος παλαιότερες του 15ου αι.

α) Περιγράφοντας ήδη ο Enlart στα τέλη του 19ου αι. τον ήμιυπόγειο γοθτικό «δίκλιτο» ναΐσκο, παρατήρησε στον βόρειο τοίχο, κοντά στην κόγχη του Ιεροῦ Βήματος, ότι το εκεί παράθυρο, ήμικυκλικό πιθανότατα στην αρχική του μορφή, βλέπει προς τα έξω μέσω χαλάσματος, υποθέτει δέ ότι προϋπήρξε μία προηγούμενη κατασκευή, που πρέπει να συμπεράνουμε ότι κατεδαφίστηκε για να δώσει τη θέση της στον σημερινό ναΐσκο του 15ου αι.²⁹ Πράγματι, σε παλαιές απεικονίσεις του μνημείου βλέπουμε στο έξωτερικό, στη ΒΑ. γωνία, να υπάρχουν λείψανα απροσδιόριστης κατασκευής, σήμερα ισοπεδωμένα ή κατωμένα (Εικ. 2-5).

β) Τί έξυπηρετούσε ο ήμιυπόγειος γοθτικός ναΐσκος του 15ου αιώνα (Εικ. 2, 4); Ο πρώτος συστηματικός μελετητής Enlart άμφιταλαντεύθηκε ανάμεσα σε συνηθισμένο παρεκκλήσιο και σε κρύπτη μεγαλύτερου γοθτικού ναού, που θα προϋπήρχε στη θέση του σημερινού, υπέργειου καθολικού, αλλά θεωρεί άλυτο το πρόβλημα.³⁰ Ωστόσο ήταν γνωστό ήδη στον Enlart ότι υπό το λίθινο δάπεδο του ναΐσκου ρέει σε αύλακες το άγιασμα καταλήγοντας στην έξωτερική έκροή στα ανατολικά του μνημείου, πολύ κοντά στη θάλασσα, αυτό

25 Ανάλογα παραδείγματα από τη μεσοβυζαντινή Ελλάδα (Νίκων ο Μετανοείτε, Όσιος Λουκάς, Ιωάννης ο Έένος στην Κρήτη κ.λπ.) βλ. στον τόμο ΕΛ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (έπιμ.), *Οί ήρωες της Όρθόδοξης Έκκλησίας. Οί νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας* [E.I.E. / I.B.E., Διεθνή συμπόσια 15], Αθήνα 2004, συχνάκις.

26 *Ιστορία Κύπρου*, Γ', 421 κ.έξ. Πρβλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η χριστιανική τέχνη*, 404.

27 Μία άναλυτική παρουσίαση των συναφών μαρτυριών και τεκμηρίων υπερβαίνει τα έδω όρια, πάντως δέν έχει επιτευχθεί όμοφρονία για την άκριβή χρονολόγηση του ναού του Άγ. Φωτίου Γαλιούσας. Άπαιτείται έκτενης πραγμάτευση ως προς τό εάν ή άφιέρωση άφορά στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, στη μνήμη του όποιου και έορτάζει, ή στον γνωστό από τόν Λεόντιο Μαχαίρα τοπικό άγιο (βλ. για τόν τελευταίο ΜΑΚΑΡΙΟΣ Γ', Άρχιεπ. Κύπρου, *Κύπρος ή Άγία Νήσος*, Λευκωσία ²1997, 48, άρ. 236. ΒΛΑΣΙΟΣ, *Μονάχος Σταυροβουνιώτης, Πατερικόν της Νήσου Κύπρου*, Θεσσαλονίκη ³1999, 136, άρ. 64). Ένδεικτικά για τόν ναό στην Γαλιούσα πρβλ. Τ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΑΣ, *Byzantine Cyprus. The Testimony of its Churches, 650-1200*, άδημοσίευτη διδακτ. διατριβή (Oxford / Exeter College, 1999), τόμ. 2, 70 [χρονολόγηση: Μεσοβυζαντινή]. Ε. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Ό συνεπτυγμένος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο*, διδακτ. διατριβή [Μουσείον Ι. Μ. Κύκκου / Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 2], Λευκωσία 2007, 17-28, 455, 459 [χρονολόγηση στον 7ο-8ο αι.], Χ. Γ. ΧΟΤΖΑΚΟ-ΓΛΟΥ, *Βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη στην Κύπρο, Ιστορία Κύπρου*, Γ', 483 κ.έξ. [θεωρεί πρώιμη τη χρονολόγηση στον 8ο αι.], ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η χριστιανική τέχνη*, 91-95 [τέλη 8ου/άρχές 9ου]. Α. ΦΟΥΛΙΑΣ, *Αρχαιολογία και τέχνη της Κύπρου κατά την περίοδο των άραβικών έπιδρομών (649-965)*, άδημοσίευτη διδακτ. διατριβή (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011), 40-45 [τέλη 8ου / άρχές 9ου], κ.ά.

28 Ό Α. ΡΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ikonen aus Zypern*, Μόναχο – Γενεύη – Παρίσι 1969, 71, παραθέτει πριν την είσβολή του 1974 λεπτομέρεια εικόνας του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, που την άναφέρει ως άνήκουσα στη Μονή και τη χρονολογεί περί τό 1500. Άγνωστές άλλες λεπτομέρειες και που βρίσκεται σήμερα ή εικόνα, ή όποια δέν συμπεριελήφθη στη μετά την είσβολή έκτενέστερη έκδοση του *Εικόνες της Κύπρου* [Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου], Λευκωσία 1991, ούτε στην πρόσφατη, σημαντική συμβολή του ίδιου, *Η χριστιανική τέχνη*, ό.π. δέν μνημονεύεται επίσης στην – όχι πλήρη – άπαρίθμηση των κειμηλίων από τόν ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟ, *Ό Απόστολος Άνδρέας*, ό.π. (όπος. 2), 8-14.

29 ENLART, *Gothic Art*, ό.π. (όπος. 2), 312.

30 Ό.π., 312-313.

πού συνέδεσε πιθανότατα τόν τόπο με τή γένεση τῆς παράδοσης περί Ἀποστόλου Ἀνδρέα.³¹ Τό ἀγίασμα ἀντλείται ἀπό φρεάτιο στό δάπεδο τοῦ ναΐσκου, ὅπως μαρτυροῦν οἱ λεκάνες τοῦ ἀγιάσματος στή ΒΔ. καί ΝΔ. γωνία του καθὼς καί στό σήμερα ἄστεγο προστώο πού ἐκτείνεται στήν κύρια, νότια πλευρά του, πού κατά τήν ἐποχή τοῦ Enlart σώζονταν πιθανόν ἀκέραιες³² (Εἰκ. 2, κάτοψη). Ὅπως διαπιστώθηκε γιά πρώτη φορά κατά τή φετινή ἀποτύπωση τοῦ Πολυτεχνείου Πατρῶν (Εἰκ. 6), τό ὑπόγειο ρυάκι ἀγιάσματος, πρὶν καταλήξει ὑπὸ τό δάπεδο τοῦ ναΐσκου, διέρχεται ἐναλλάξ κάτω ἀπὸ ὀξυκόρυφη καί ἡμικυλινδρική καμάρα (Εἰκ. 7). Ἡ ἐναλλαγή ἡμικυκλικῆς καί ὀξυκόρυφου τόξου ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι τό ἀρχικά ἡμικυκλικό βυζαντινό σύστημα στέγασης τῶν αὐλάκων ἐνισχύθηκε, προφανῶς πρὶν τήν ἀνέγερση τοῦ ὑφιστάμενου ναΐσκου τοῦ 15ο αἰ., μέ τό ὀξυκόρυφο. Εἶναι πιθανόν λοιπόν ὁ ἡμιυπόγειος ναΐσκος νά ἀνεγέρθηκε –ἢ νά ἀντικατέστησε παλαιότερο– γιά στέγαση τοῦ ἀγιάσματος. Ἐχοντας ὑποθέσει ὅτι ἡ παράδοση γιά τόν Ἀπ. Ἀνδρέα εἶναι προφραγκική, βυζαντινή, μποροῦμε νά ἀποδεχτοῦμε, ἔστω σάν ὑπόθεση ἐργασίας, ὅτι προϋπήρξε ἐδῶ κάποιος βυζαντινός ναΐσκος γιά προστασία καί ἀνάδειξη τοῦ ἀγιάσματος, κάτι ὅχι σπάνιο στήν Κύπρο, ἰδιαίτερα στήν Καρπασία.³³

γ) Κλείνω μέ μιάν ἄλλη, ἐπίσης ἰσχνή ἀλλά πιθανόν ἐπαληθεύσιμη, κατά τίς προσεχεῖς ἐργασίες ἀναστήλωσης, ἔνδειξη. Ἡ μικρή κόγχη πού σχηματίζει τήν ἀψίδα τοῦ γοθτικοῦ ναΐσκου δίνει τήν ἐντύπωση χωριστῆς φάσης ἀπὸ τόν ὑπόλοιπο ναό, ἀπολήγοντας ἄνω σέ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο τόξο (Εἰκ. 8). Ἡ ὑπαρξη τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου δέν ἀποτελεῖ ἀναγκαστική ἀπόδειξη γιά κτίσμα μέ *terminus post quem* τό 1191, ἔτος κατάκτησης τοῦ Νησιοῦ· ὅπως ἀνέλυσε στή διδακτορική της διατριβή ἡ Ἑλ. Προκοπίου, ἀπαντᾶται σέ βυζαντινούς κυπριακοὺς ναοὺς ἀπὸ τόν 11ο αἰ.³⁴ Ἄν ἡ ὑπόψία μας γιά παλαιότερη φάση στήν ἀψίδα ἐπαληθευτεῖ,³⁵ ὁδηγεῖ μέ τίς δύο ἄλλες στό συμπέρασμα γιά προϋπαρξη βυζαντινοῦ κτίσματος, πού τό διαδέχθηκε τό γοθτικό.³⁶

Ἐδῶ ἐγείρεται τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα, γιατί ἀνακαινίζεται τόν 15ο αἰ. τό κτίσμα καί ἂν θά μποροῦσε νά χρονολογηθεῖ ἀκριβέστερα. Ὁ Enlart, διαπρεπῆς ἀρχαιολόγος στά τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς,³⁷ δέν ἀποπειρᾶται νά χρονολογήσει μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, μάλιστα σημειώνει ὅτι ὁ ναΐσκος δίνει τήν αἴσθηση κτίσματος φτιαγμένου μέ βιασύνη (λ.χ. δέν ζωγραφήθηκε ποτέ καί ἔχει γίνει πολύ μικρή χρήση γλυπτῶν σέ βάναιση ἐκτέλεση).³⁸ Ἡ παρακμή τῶν Λουζινιάν ἐπιτάθηκε τόν 15ο αἰῶνα μέ τίς ἄγριες ἐπιδρομές τῶν Μαμελούκων, πού κατέληξαν στόν ὄλεθρο τῶν Φράγκων κατά τή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας στά 1426.³⁹ Οἱ δυστυχεῖς Κύπριοι, πού κατά τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα (1406) εἶχαν ὑποστῆ τήν ἄρνηση τοῦ Πατριαρχείου, κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ περιώνυμου Ἰωσήφ Βρυννίου, νά μή τούς ὑπαγάγει στήν ἄμεση διοίκησή του,⁴⁰ ἀνακουφίστηκαν σημαντικά μέ τόν γάμο τοῦ Ἰωάννου Β΄ Λουζινιάν μέ τήν Ἑλένη Παλαιολογίνα ἀπὸ τόν Μυστρά (1442), πού ὑποστήρι-

31 Βλ. ἐδῶ, ὑποσ. 20.

32 ENLART, *Gothic Art*, ὁ.π. (ὑποσ. 2), 309 καί εἰκ. 278.

33 Παραδείγματα χάριν ἢ γνωστῆ κιστέρνα-ἀγίασμα στή Σαλαμίνα, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Θύρσου/Θέρσου στή Γιαλούσα, ὁ Ἅγιος Θεράπων στήν Ἀγκαστίνα, ἡ Ἁγία Σολομονή στήν Κώμα τοῦ Γιαλοῦ, ἡ Παναγία στή Νέτα κ.ἄ. στήν Καρπασία· πρβλ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ, *Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, ὁ.π. (ὑποσ. 27), 541.

34 ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Ὁ *συνεπτυγμένος σταυροειδής*, ὁ.π. (ὑποσ. 27), 426-429.

35 Τὴν ἴδια ἀποψη ἐξέφρασε ἀργότερα καί ὁ Π. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ, *Τό οἰκοδομικὸ χρονικὸ τῆς Μονῆς Ἀποστόλου Ἀνδρέα στὸ Ριζοκάρπασο, Περιλήψεις Τετάρτου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία, 29.4.-3.5.2008)*, Λευκωσία 2008, 113-114.

36 Τὴν ὑπόψία μας γιά ὑπαρξη παλαιότερου, βυζαντινοῦ ναοῦ διατυπώσαμε ἤδη τό 2002, πρὶν ἀπὸ τίς ἀνωτέρω ἐργασίες· βλ. Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀποκατάσταση τῆς Ἱερᾶς Μονῆς. Ὅροι καί ὅρια σύγχρονης ἀναστήλωσης. «ΠΟΛΙΤΗΣ», *Χρονικὸ*, ὁ.π. (ὑποσ. 2), 20. Ἐντεῦθεν, ὡς καί ἀπὸ σχετικῆ μεταγενέστερη διάλεξή μας, ἀντλεῖ ὁ ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, Ἡ *Μονὴ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα*, 33, πιθανόν καί ὁ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἡ *χριστιανικὴ τέχνη*, 404.

37 Βλ. γιά τή σημασία του στή γνώση τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τήν εἰσαγωγή τοῦ Ν. COLDSTREAM στόν ENLART, *Gothic Art*, ὁ.π. (ὑποσ. 2), 1-10.

38 Σημειώνεται ὅτι στό ναΐσκο σώζεται πλῆθος ἀκτιογραφημάτων πού δέν ἔχουν μελετηθεῖ συστηματικά καί ἐνδέχεται νά δίνουν ἓνα ἀκριβέστερο *terminus ante quem*.

39 Βλ. ἀναλυτικὰ στήν *Ἱστορία Κύπρου*, τόμ. Δ΄/Ε΄, *Μεσαιωνικὸν Βασιλεῖον - Ἐνετοκρατία*, σέ 3 μέρη, Λευκωσία 1995-1996, 159-176.

40 Ὁ.π., 618-634.

ξε τούς Ὀρθοδόξους ἕως τόν θάνατό της (1458).⁴¹ Ἐπιπλέον, ἡ Καρπασία κράτησε κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον φιλοπαλαμική στάση κατά τήν ἡσυχαστική διαμάχη.⁴² Ἐπιπρόσθετα, ἀποτελοῦσε φέουδο τῆς Ζωῆς Καντακουζηνῆς, κόρης τοῦ Θωμᾶ τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως, παντρεμένης μέ τόν Jacques de Fleurry (1464-66), κόμητα τῆς Ἰόπτης καί τοῦ Καρπασίου, πού συνῆψε τό συνοικέσιο μεταξύ Ἰωάννου Λουζινιάν καί Ἑλένης Παλαιολογίνας.⁴³ Προφανῶς ἡ Καρπασία συνδεόταν μέ πολλαπλούς δεσμούς, φανερούς ἢ πλάγιους, μέ τή βυζαντινὴ Αὐλή στήν Κωνσταντινούπολη καί τόν θρόνο τοῦ Πρωτοκλήτου.

Ἀκόμα κάτι σημαντικό γιά τό θέμα μας. Τό 1460 μεταφέρεται ἀπό τήν Πάτρα, γιά νά διασωθεῖ ἀπό τούς Ὀθωμανούς, ἡ κἀρα τοῦ Ἀποστόλου στήν Ἰταλία, παραδίδεται στό Ἑλληνα καρδινάλιο Βησσαρίωνα, γιά νά καταλήξει τό 1462 σέ μεγαλοπρεπὴ πομπή στό Βατικανό ὑπό τόν Πάπα Πίο Β' καί ἡ λατρεία του γνωρίζει καινούργια ἀκμὴ στή Δύση.⁴⁴ Μέσα σέ αὐτό τό πλαίσιο πιθανόν νά ἀνακαινίστηκε καί ὁ κυπριακός ναός, δηλαδή μετά τό 1442 (ἄφιξη Παλαιολογίνας) ἢ τό 1462. Τό ὅτι τοῦτο ἐγινε σέ ὑστερογοθικό-ἀναγεννησιακό ὕφος, ἐνσωματώνοντας πιθανόν παλαιότερη, βυζαντινὴ ἀψίδα, δέν ἀποκλείει ὁ ναός νά βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ὀρθοδόξων, ὅπως δεκάδες ἄλλα παρόμοια μνημεῖα στό Νησί καί ἐν γένει στή φραγκοκρατούμενη Ἀνατολή,⁴⁵ ἀφοῦ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τίς τέχνες εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ λιγότερο ἐκτεθειμένη σέ δογματικές διαφορές.⁴⁶

III. Ἄλλα τεκμήρια τῆς σημασίας τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα γιά τήν Κύπρο

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ, ὅτι μετά τό 1204 ἐπαναπροβάλλεται ἔντονα ὁ Ἀπ. Ἀνδρέας ἀπὸ τούς Βυζαντινοὺς ἔναντι τῶν Λατίνων.⁴⁷ Ἡ Κύπρος παρουσιάζει τέτοιες ἐνδείξεις στήν τέχνη της στήν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση πού βρίσκεται;⁴⁸

Γιά τήν περίοδο τῶν Λουζινιάν (1191-1489) δέν ἔχει ἀνιχνευθεῖ κάτι, πέρα ἀπὸ τήν ὑπόθεση πού κάναμε ἐδῶ γιά τό παρεκκλήσιο στήν ὁμώνυμη Μονή. Παρενθετικά σημειώνεται, ὅτι στή φραγκικὴ ὀχύρωση τῆς Λευκωσίας μαρτυρεῖται πύργος καί πύλη τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα, πού ἡ θέση τους παραμένει ἄγνωστη ὅπως καί ἡ χρονολόγησή τους, ἂν δηλαδή ἦσαν ὑπό-

41 Ὁ.π., 194-200, 647, 768.

42 Γ. Χριστοδούλου, Ὁ Ἅγιος Φίλων τῶν Ἀγριδίων, Καρπασίας, ὡς φέουδο μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Ἑνετοκρατίας, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου «Κύπρος - Βενετία. Κοινὲς ἱστορικὲς τύχες»* (Ἀθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001), *Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη hominis universalis*, ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ – ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ – ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ (ἐκδ.), Βενετία 2002, 167-174.

43 Αὐτόθι.

44 Τὰ ἱστορικὰ τῆς ἀνακομιδῆς βλ. στή βιβλιογραφία τῆς ὑποσ. 21· ἐπίσης S. RONCHEY, Andrea, il rifondatore di Bisanzio. Implicazioni ideologiche del ricevimento a Roma della testa del patrono della chiesa ortodossa nella settimana santa del 1462. M. KOUMANOUDI – CHR. MALTEZOU (ἐκδ.), *Dopo le due cadute di Costantinopoli (1204, 1453). Convegno internazionale di studi "Dopo le due cadute di Costantinopoli: Eredi ideologici di Bisanzio"* (Venezia 2006) [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Neoellenici di Venezia], Βενετία 2008, 259-272. Γιά τὰ φερόμενα ὡς λείψανά του στόν ἀρχιεπισκοπικό ναό Λευκωσίας καί στή Μονὴ Κύκκου (πρβλ. O. MEINARDUS, Relics in the Churches and Monasteries in Cyprus, *OstSt* 19 [1970], 23) δέν γνωρίζουμε καμία ἱστορικὴ μαρτυρία. Ἄξιοσημείωτο πάντως εἶναι, ὅτι ἡ Μονὴ Κύκκου ἀνήγειρε παρεκκλήσιό του στή θέση Παραδείσι κοντά στή Μονὴ τόν 18ο αἰ.: βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ (Ἡγουμένου Κύκκου), *Ἡ ἱερά βασιλικὴ καί σταυροπηγιακὴ Μονὴ τοῦ Κύκκου*, Κύπρος 1969, 75. Θ. ΣΤΑΥΡΙΑΔΗΣ, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καί Κύπρος. Τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1600-1878* [Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου], Λευκωσία 2001, 148. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ Ι. ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ (ἐκδ.), *Ἱερά Μονὴ Κύκκου. Εἰκὼν ἀνεσπέρου φωτός*, Ἀθήνα 2010, 247 (φωτογραφία).

45 Βλ. μία σύνοψη στόν K. M. SETTON, *A History of the Crusades, IV: The Art and Architecture of the Crusader States*, edited by H. M. HAZARD, University of Wisconsin Press 1977. Πρβλ. C. MANGO, *Byzantinische Architektur*, Στουτγάρδη – Μιλάνο 1975, 259. R. KRAUTHEIMER – S. ČURČIĆ, *Early Christian and Byzantine Architecture* [The Pelican History of Art], Harmondsworth, Middlesex '1986, 416 κ.ἐξ. X. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', Ἀθήνα (ἔκδ.) 1994, 388 κ.ἐξ. Ο ΑΥΤΟΣ, *Βυζαντινὴ καί Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 166 κ.ἐξ. S. ČURČIĆ, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, c. 300-1550, Yale University Press 2010, 599-702, σποραδικά.

46 Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεταφράζοντας» τὴ βυζαντινὴ τέχνη. Τό πρόβλημα τῆς παράδοσής της στοὺς ἐκ Σκιάθου Ἀλεξάνδρους, ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (ἐκδ.), *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς συνεδρίου γιά τόν Ἀλεξάνδρο Παπαδιαμάντη* (Σκιάθος, 29/9-2/10/2011), τόμ. Α', Ἀθήνα 2012, 449-471, ἐδῶ 461-462.

47 DVORNIK, *The Idea of Apostolicity*, ὅ.π. (ὑποσ. 21), 256 κ.ἐξ. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Εἰκονογραφικὰ θέματα στή βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τήν ἀντιπαράθεση καί τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στή μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 266-267.

48 Γιά τήν ἐν γένει εἰκονογραφία του στήν Κύπρο βλ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ, *Ἀπόστολος Ἀνδρέας*, ὅ.π. (ὑποσ. 2).

λειμμα βυζαντινής όχύρωσης.⁴⁹

Λίγες δεκαετίες μετά τις χρονολογικές τομές του 1442 (άφιξη Ἑλένης Παλαιολογίνας) και του 1462 (μεταφορά της κάρας στη Ρώμη), η Βενετία αναλαμβάνει και τυπικά την ήγεμονία στο Νησί (1489) και η θρησκευτική πίεση επί των Ὀρθοδόξων χαλαρώνει αισθητά. Ὅχι τυχαία, μία πλειάδα εικονογραφικών και τεχνοτροπικών καινοτομιών δείχνει νέους προσανατολισμούς, άλλοτε προς όσμώσεις και άλλοτε προς αντιπαραθέσεις, εὐεξήγητες στο πλαίσιο του μεταβυζαντινού, πλέον, κόσμου.⁵⁰ Περιορίζομαι στην εικονογραφία του Πρωτοκλήτου στους Ὀρθοδόξους:⁵¹ πέρα από παραστάσεις όπου ἐμφανίζεται ἐκ των πραγμάτων και ο Πρωτόκλητος (λ.χ. στά ἀποστολικά του τέμπλου, στην Κλήση των Μαθητών, στον Μυστικό Δείπνο, στην Ἀνάληψη κτ.), παρατηροῦνται και συνθέσεις, όπου του ἐκχωρείται πρωτεύων ρόλος στά διαδραματιζόμενα· παράδειγμα τά κατωτέρω τοιχογραφημένα μνημεία.

Στό ναό του Ἁγιασμάτι (Τιμίου Σταυροῦ) στην Πλατανιστάσα (1505), στον βόρειο τοίχο ἀνάμεσα στην κόγχη, όπου προβάλλεται ο Σταυρός, και τή θύρα ἐξόδου ἐξαιρούνται ο Ἄνδρέας, ο Πέτρος και ο ἅγιος Νικόλαος (Εἰκ. 9).⁵² Τό ἴδιο συμβαίνει στον Ἅγιο Νικόλαο Γαλαταριάς (16ος αἰ.),⁵³ ἐνῶ στη Σωτήρα Παλαιχωρίου (16ος αἰ.) ο Πέτρος ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τον Εὐαγγελιστή Λουκά.⁵⁴ Στό ναό του Τιμίου Σταυροῦ του χωριῦ Ἁγ. Εἰρήνη στο Τρόδος, τοιχογραφημένο ἐπίσης τον 16ο αἰ., ἐμφανίζεται παράδοξη ἰδιοτυπία στο θέμα της Κοινωνίας των Ἀποστόλων πού κοσμεῖ τήν ἀψίδα:⁵⁵ ο Πρωτόκλητος παρουσιάζεται ὄχι μόνο νά εἶναι αἰσθητά ὑψηλότερος των ἄλλων (ὡς προσέχων), ἀλλά και νά στρέφεται προς τά πίσω, κοιτάζοντας ἔντονα προς τον προδότη Ἰούδα, πού μέ γυρισμένα τά νῶτα προς τον Χριστό και τον χορό των Ἀποστόλων κρατάει σφιχτά τό πουγκί μέ τά ἀργύρια (Εἰκ. 10). Ἡ ἔξαρση του Ἄνδρέα ὑπονοεῖ πιθανόν τήν πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου, ο φιλάργυρος προδότης Μαθητής του Χριστοῦ και ἡ πράξη του θά μπορούσαν νά σημαίνουν για τους Ὀρθοδόξους, πού πιέζονταν ἀπό Λατίνους, λατινόφωνους και φιλενωτικούς,

49 ENLART, *Gothic Art*, ὅ.π. (ὕποσ. 2), 389. G. HILL, *A History of Cyprus*, τόμ. 2, Καῖμπριτζ 1948, 399 κ.ἐξ. P. LEVENTIS, *Twelve Times in Nicosia* κ.λπ., Λευκωσία 2005, Appendix no. 1, 350 και σποραδικά. D. MICHAELIDES (ἐκδ.), *Historic Nicosia*, Λευκωσία 2012, 133. Για τις ὑποθέσεις περί βυζαντινής όχύρωσης της Λευκωσίας βλ. D. D. TRIANTAPHYLLOPOULOS – G. CHRISTODOULOU, *Early Christian and Early Byzantine Leucosia/Ledra/Ledroi/Nicosia: An Essay on Historical Geography and Hagio-Topography*, K. BELKE – E. KISLINGER – A. KÜLZER – M. A. STASSINOPOULOU (ἐκδ.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Βιέννη – Κολωνία – Βαϊμάρη 2007, 681· πρβλ. *Historic Nicosia*, ὅ.π., 53, 83-84 [πλημελής γνώση της βιβλιογραφίας], 137.

50 Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ τέχνη στην Κύπρο ἀπό τήν Ἄλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἕως τήν ἔναρξη της Τουρκοκρατίας (1571): Βυζαντινή/μεσαιωνική ἢ μεταβυζαντινή; *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία 1996), Β', Λευκωσία 2001, 621-650. Ο ΑΥΤΟΣ, *Βενετία και Κύπρος. Σχέσεις τους στην τέχνη. Κύπρος – Βενετία*, ὅ.π. (ὕποσ. 42), 319 κ.ἐξ. Ο ΑΥΤΟΣ, *Τό μεταβυζαντινό Βυζάντιο ἀνάμεσα σε Ἀνατολή και Δύση. Ἡ μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1830) στον ἑλληνορθόδοξο χώρο*, ΝΕ, τεύχ. 1763 (Ὀκτ. 2003), 371-405, σποραδικά.

51 Γενικά για τήν εικονογραφία του: L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien*, III/1, Παρίσι 1958, 75-84. H. AURENHAMMER, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Βιέννη 1959, I, 132-138. *Bibliotheca Sanctorum*, ὅ.π. (ὕποσ. 21). RbK I, στ. 154-156. J. EMMINGHAUS, *Andreas*, Recklinghausen 1969. *LCI* 5, στ. 138-152. *Lexikon des Mittelalters*, 1, 600-601. *ODB*, ὅ.π. (ὕποσ. 21). *Enciclopedia dell'arte medievale* 1, 589-590. R. PILLINGER, *Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche*, Βιέννη 1994. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ, *Ἀπόστολος Ἄνδρέας* (ὕποσ. 2), κ.ἄ.

52 Για τήν παράσταση πρβλ. Χ. ΑΡΓΥΡΟΥ – Δ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ, *Ὁ ναός του Τιμίου Σταυροῦ του Ἁγιασμάτι* [Πολιτιστικό Ἴδρυμα Τραπεζίας Κύπρου / Ἱερά Μητρόπολις Μόρφου: Ὁδηγοί Βυζαντινῶν Μνημείων Κύπρου], Λευκωσία 2004, εἰκ. σ. 39. Για τήν ἀναχρονολόγηση του μνημείου στά 1505 –ἀντί του 1494– βλ. I. A. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Ἡ κυπριαναγεννησιακή ζωγραφική: Τό Λατινικό Παρεκκλήσιο της Μονής του Ἁγίου Ἰωάννου του Λαμπαδιστοῦ στον Καλοπαναγιώτη και τά παρεμφερή μνημεία*, 2 τόμοι, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008), κατάλογος μνημείων, α/α 63. – Ἅγιος Νικόλαος στην κυπριακή εικονογραφία: Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος στη λατρεία και τήν τέχνη της Κύπρου / San Nicola nel culto e nell'arte di Cipro*, I. A. ΗΛΙΑΔΗΣ (ἐπιμ.), *Ἡ Κύπρος και ἡ Ἰταλία τήν ἐποχή του Βυζαντίου. Τό παράδειγμα της εἰκόνας του Ἁγίου Νικολάου της Στέγης του 13ου αἰ. πού συντηρήθηκε στη Ρώμη / Cipro e l'Italia al tempo di Bisanzio. L'Icona Grande di San Nicola tis Stegis del XIII secolo restaurata a Roma* [Βυζαντινό Μουσείο και Πινακοθήκη Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'], Λευκωσία 2009, 70-89.

53 A. & J. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus*, Λευκωσία 2³1997, 405. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Ἡ κυπριαναγεννησιακή ζωγραφική*, ὅ.π. (ὕποσ. 52), α/α 67 κατάλογος μνημείων.

54 Σ. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ (ἐπιμ.), *Τά Παλαιχώρια. Κληρονομιά αἰώνων* [Ἴδρυμα Α. Γ. Λεβέντης], Λευκωσία 2002, 140 και εἰκ. σ. 130. I. A. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Παλαιχωρίου*, Λευκωσία 2009, 86-88, εἰκ. 1 και 69-71.

55 STYLIANOU, *The Painted Churches*, ὅ.π. (ὕποσ. 53), 152. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Ἡ κυπριαναγεννησιακή ζωγραφική*, ὅ.π. (ὕποσ. 52), α/α 85 κατάλογος μνημείων.

ὅτι τὸν παραλληλίζουν μὲ τούς προδότες τοῦ πατρίου, ὀρθοδόξου δόγματος.⁵⁶

Μία ἄλλη παράσταση εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστική καὶ πρόσφατα ἔγινε σαφέστερο τὸ νόημά της.⁵⁷ Πρόκειται πάλι γιὰ τὴ σύνθεση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, τυπικό, ὡς γνωστόν, εὐχαριστιακό θέμα σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν παραστάσεων πού σώθηκαν προηγούνται τῶν δύο ἡμιχορίων οἱ πρωτοκορυφαῖοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐκπροσωπώντας τίς Ἐκκλησίες ἐξ Ἰουδαίων καὶ ἐξ Ἑθνῶν. Σὲ μία σειρά κυπριακῶν μνημείων ὅμως ἤδη τὸν 12ο αἰ. ὁ Ἰωάννης ἀντικατέστησε τὸν Παῦλο, ἔνδειξη ἰδιαίτερης τιμῆς στὸν ἀγαπημένο μαθητὴ, ἰδιαζόντως προσφιλή στό Νησί καὶ κατὰ συνέπεια καὶ στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα.⁵⁸ Ὡστόσο στὴν Ἁγία Μαύρα στό Κοιλάνι, στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, παρατηροῦμε ἓνα ἄλλο ἄπαξ, ὅπου ὁ Ἀπόστολος Πέτρος ἔχει παραχωρήσει τὴ θέση του στὸν Πρωτόκλητο:⁵⁹ ἀσφαλῶς ἦταν ἀνάγκη νὰ τονιστεῖ τὸ ἀπορριπτεῖο πρωτεῖο τοῦ Πάπα⁶⁰ καὶ ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίσαι συμπερίληψη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στό εἰκονογραφικὸ ρεπερτόριο τοῦ ναοῦ, σπάνια εἰκονιζόμενου στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή.⁶¹ Αὐτὴ ἡ ἐξισοροπητικὴ τάση ἐκδηλώθηκε κατεξοχὴν κατὰ τὴν Ἑνετοκρατία, ἀπόρροια τῆς ψευδοενωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439).⁶²

Γιὰ νὰ γενικεύσουμε, τί συμβολίζει ἡ τονισμένη ἐδῶ παρουσία τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα; Κατὰ τὴ γνώμη μας, οἱ ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ κυμανθοῦν ἀνάμεσα στὰ δύο: εἴτε ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐποφθαλμιοῦσε τὴν αὐτοκεφαλία τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας (ἀλλὰ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν ὀδηγοῦν σὲ κάτι τέτοιο ἕως τὸ τέλος τῆς λατινικῆς κυριαρχίας),⁶³ εἴτε ὅτι, τὸ πιθανότερο, ἐπρόκειτο γιὰ διατράνωση τῶν σχέσεων μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, δηλαδή ἐμμονὴ ἔναντι τῶν προσπαθειῶν προσηλυτισμοῦ ἢ ἀφομοίωσης ἐκ μέρους τῶν Λατίνων.

Ἄν ἡ παρουσία τῆς Μονῆς στὴν ἀνατολικὴ ἐσχατιὰ τοῦ Νησιοῦ (καὶ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ χώρου) ἐδήλωνε ὄντως τὴν ἐπιθυμία τῆς Νέας Ρώμης νὰ ὑπογραμμίσαι τὴν παρήγορη στοὺς γηγενεῖς παρουσία της, τὰ παραδείγματα τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Βενετοκρατίας μιλοῦν γιὰ τὴν ἄλλη, ὀδυνηρὴ ὄψη: Ἐκείνη τῶν κατατρεγμένων Ἑλληνορθοδόξων Κυπρίων, πού δὲν ἔστεργαν τὴν ξενικὴ κατοχὴ ἀλλὰ ζητοῦσαν διακαῶς νὰ λογαριάζονται ἐκεῖ πού ἀνῆκαν πάντοτε θρησκευτικὰ καὶ ἔθνικα. Τὰ διδάγματα τῆς τέχνης τῆς συγκεκριμένης περιόδου δὲν προσφέρονται γιὰ δῆθεν μοντέρνα ἱστορικὰ ἐγχειρίδια μιᾶς στρεβλῆς,

56 Παρόμοια στάση τοῦ Ἰούδα, χωρὶς τὸ ἀποκόμβιον τῶν τριάκοντα ἀργυρίων τῆς προδοσίας, συναντᾶται στὶς ἀρχικὲς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Ἀσίνου στὴν ἀψίδα (1106)· βλ. STYLIANOU, *The Painted Churches*, ὅ.π. (ὕποσ. 53), 117, εἰκ. 58. Εἶναι πιθανόν ἐκεῖ ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἰούδα νὰ ὑπονοοῦνται οἱ ἀλλαξοπιστήσαντες πρὸς τὸν Μουσουλμανισμό (δηλαδή οἱ προδότες τῆς πίστεως) κατὰ τὴν ἐπέλαση τῶν Σελτζούκων Τούρκων στὴ Μ. Ἀσία, μὲ κύματα πολυπληθῶν προσφύγων στὴν Κύπρο (πρβλ. *Ἱστορία Κύπρου*, Γ', 306). Στὴν ἴδια διδακτικὴ κατεῦθυνση κινεῖται, πιστεύουμε, καὶ ἄλλη διαδεδομένη σκηνὴ κατὰ τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. σὲ κυπριακὰ τοιχογραφημένα σύνολα, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε ἄλλοῦ.

57 ΓΚΙΟΛΕΣ, *Εἰκονογραφικὰ θέματα*, ὅ.π. (ὕποσ. 47).

58 Αὐτὴ εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωση στὴν ἀψίδα τῆς Ἀσίνου (βλ. ὕποσ. 56). Μεταγενέστερα παραδείγματα στὸν Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Ἀποκαλύψεως ὁράματα στὴν Κύπρο. Ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ*, ΚΣ 64/65 (2000-2001), 412 κ.ἑξ.

59 STYLIANOU, *The Painted Churches*, ὅ.π. (ὕποσ. 53), 236-237, εἰκ. 134. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κύπρο* [Μουσεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου], Λευκωσία 2003, 195. Ο ΑΥΤΟΣ, *Εἰκονογραφικὰ θέματα*, ὅ.π. (ὕποσ. 47), 275. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Ἡ κυπροαναγεννησιακὴ ζωγραφικὴ*, ὅ.π. (ὕποσ. 52), α/α 22 καταλόγου μνημείων.

60 Ἡ ἔμφραση πού δίνεται στὸν Πέτρο, μάλιστα νὰ κρατᾶει τὰ προσφιλή στὴ δυτικὴ εἰκονογραφία κλειδιά τοῦ Παραδείσου, σὲ κρητικὲς εἰκόνες μὲ τούς δύο πρωτοκορυφαίους Ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι ἀφορμᾶται ἀπὸ φιλενωτικὲς θέσεις, προβάλλοντες ἔμμεσα τὸ παπικὸ πρωτεῖο· βλ. Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Ἑνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ Κύπρος* [Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 84], Ἀθήνα 2002, 217-218.

61 Ἦδη στὰ βυζαντινῆς πνοῆς ψηφιδωτὰ τῶν Νορμανδῶν, Ρωμαιοκαθολικῶν βασιλέων στό Παλατινὸν Παρεκκλήσιο τοῦ Παλέρμου (12ος αἰ.· γιὰ τὸ μνημεῖο ἀναλυτικὰ βλ. Β. BRENK – S. SETTIS [Ἐπιμ.], *La Cappella Palatina a Palermo*, τόμος 4, Μόδενα 2010). Πιὸ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση ἀπεικόνισής του σὲ εὐάριθμα μεταβυζαντινὰ κρητικὰ ἔργα, προορισμένα ἴσως γιὰ πελατεία λατινικοῦ δόγματος, λ.χ. σὲ πίνακα τοῦ Ἰωάννη Πεμενιιάτη (Βενετία, Μουσεῖο Correr, πρῶτες δεκαετίες 16ου αἰ.), μὲ θέμα μία Sacra Conversazione· βλ. Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Venetiae quasi alterum Byzantium. Ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὴ Βενετία. Ἑλληνικὲς εἰκόνες στὴν Ἰταλία, 15ος-16ος αἰ. Κατάλογος ἐκθέσεως, Μουσεῖο Correr, Βενετία 17.9.-30.10.1993* [Ἴδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ], Ἀθήνα 1993, ἀρ. 32 (ἡ συγγραφέας δὲν ἐρμηνεύει ὀρθὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα).

62 *Ἱστορία Κύπρου*, Δ/Ε', ὅ.π. (ὕποσ. 39), 658 κ.ἑξ.

63 Ὁ.π., 543-666.

χειραγωγούμενης ψευδο-πολυπολιτισμικότητας “Νεοκυπρίων” με τά νεφελώδη, άτεκμηρίωτα ιδεολογήματα!⁶⁴

Τό συνέδριό μας χρωστάει τήν πραγματοποίησή του στον Πολιούχο τής πόλης πού μάς φιλοξενεί, Έκεινον πού προστατεύει μέσα σέ νοητό τρίγωνο (Πάτρα – Βασιλεύουσα – Κύπρος) τόν πάλαι ποτέ συμπαγή Έλληνισμό. Ή νεώτερη εξέλιξη στο κυπριακό ένδιαίτημά του, σέ σχέση με τήν ανακαίνιση τής Μονής τό 1867⁶⁵ και τήν έπελθοῦσα Άγγλοκρατία, πού έκανε νά θεριέψουν και «άντρείψουν» οί άπολυτρωτικές έλπίδες,⁶⁶ ίσως μάς βοηθάει νά άντιληφθοῦμε πώς και γιατί, ακόμη και στήν έποχή μας μετά τό έπάρατο για τό Νησί 1974, ή περίπυστη μονή του κατέληξε σέ συγκινητικό σύμβολο τοῦ άδούλωτου κυπριακοῦ Έλληνισμού (Εικ. 1). Με τήν ιδιότυπη άρχιτεκτονική του, τά κολλημένα δηλαδή «κελλιά» πάνω στο νάο στο ὕψος τοῦ γυναικωνίτη, τό κτίσμα από μακριά μοιάζει με πέτρινο πουλί, έτοιμο ν’ άνοιξει τίς φτεροῦγες του προς τό πέλαγος πού εκτείνεται μπροστά του, προς τήν Έλευθερία!⁶⁷ Ή λαχτάρα τών Κυπρίων νά βρεθοῦν στον Άγιο τους από κάθε γωνιά τοῦ Νησιοῦ αλλά και τοῦ έξωτερικοῦ, ἦταν εκείνη πού μετέτρεψε τό μοναστήρι του σέ σύμβολο έναργοῦς μνήμης από τό 1974 μέχρι σήμερα. Για τοῦτο ἦταν άνάγκη έπιτακτική νά σωθεῖ τοῦτο στή μορφή πού έφτασε ως εἰμᾶς και χρέος ὄλων μας, Κυπρίων και Έλλαδιτῶν, νά βοηθήσουμε ὅσο μπορούμε (βλ. Έπίμετρο)! Και ὄλοι νά εὔγνωμονοῦμε πού ὁ Άγιος κράτησε έπιτόπου, οἰκονόμο του πιστό και θεράποντα ισόβιο, τόν πατέρα Ζαχαρία! Ή έμβληματική υπόμνηση στο άκρογιάλι, σχεδόν δίπλα στο άγίασμα, πάνω στήν άμμο τήν ξανθή (Εικ. 12) από τόν άνώνυμο προσκυνητή μιλάει εὔγλωττα για χρέος, εὔτολμία και άσβεστη έλπίδα!

64 Για τήν άπομυθοποίηση αὐτῶν τῶν παρωχημένων ιδεολογικῶν κατασκευῶν πρβλ. Άρχιμ. BEN. (ΠΑΥΛ.) ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ, *Εἶκοσι μελέται διά τήν Έκκλησίαν τής Κύπρου (4ος-20ός αἰών)* [Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη / Μορφωτικόν Ίδρυμα Έθνικῆς Τραπέζης], Ἀθήναι 1996, 19-56 σποραδικά. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ή ιδεολογική άπεξάρτηση τής κυπριακῆς ιστορίας, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ (έκδ.), *Τελετή άναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Παπαδοπούλλου σέ Έπίτιμο Διδάκτορα*, Λευκωσία 2004, 23-48 [άναδημοσίευση: ΚΣ 64/65 (2000-2001), xv-xxv]. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Βυζαντινή Κύπρος* [Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου], Λευκωσία 1989 [και άγγλικά, αὐτόθι: 1990]. Πρβλ. και στίς έργασίες μας: Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άποκαλύψεις ὁράματα*, ὅ.π. (όπος. 58), 400 κ.έξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Άνατολή και Δύση στήν Κύπρο*, Μιά περιδιάβαση στα χριστιανικά τής μνημεία με ὄδηγό τόν Γιώργο Σεφέρη, ΚΣ 67-68 (2003-2004), 67 κ.έξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ένα βιβλίο για τή χριστιανική τέχνη τής Κύπρου και σκέψεις για τή σημερινή κατάσταση τής έρευνας τής ΝΕ*, τεῦχ. 1783 (Νοέμβριος 2005), 780 κ.έξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Άγιοι Τόποι και Έργλείστρα*, Δοκίμιο έπανερμηνείας τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ άσκητηρίου, ΙΕΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ & ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑΚΗ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ (έκδ.), *Πρακτικά Α΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Άγιος Νεόφυτος ὁ Έγκλειστος» (Πάφος, 22-26.4.2009)* [Έγκλειστρωτικά Ἀνάλεκτα, 1], Πάφος 2010, 828-829. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ο άγιος Νεόφυτος ως σημείον άντιλεγόμενον*, *Ερμηνείες και παρανοήσεις τής τέχνης τής Έργλείστρας*, *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία 29/4-3/5/2008)*, ὑπό εκτύπωση.

65 Βλ. τή βιβλιογραφία τής ὕποσ. 2, κυρίως τίς μελέτες ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΥ, ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑ και ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ.

66 Πάγκκοινοσ ὁ παρετυμολογικός συσχετισμός τοῦ ὀνόματος τοῦ Αγίου με τήν άνδρεία- τοῦτο εἶναι γνωστό τόσο από τήν ὕμνολογία του (βλ. τήν ακολουθία του τής 30ῆς Νοεμβρίου στο *Μηναίον*), ὅσο και από τήν εκκλησιαστική φιλολογία (βλ. PILLINGER, *Der Apostel Andreas*, ὅ.π. [όπος. 51], 25 κ.έξ.). Ή ταύτιση επέζησε στή λαϊκή λατρεία- βλ. Δ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Εἰσαγωγή στήν έλληνική Λαογραφία* [Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικῆς Τραπέζης], Ἀθήνα 1992, 271. Σ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ, *Άγίου Ἀνδρέα λαϊκή λατρεία*, *Πελοποννησιακά* 19 (1991-1992), 227 κ.έξ. Στήν ἴδια παρετυμολογία χρωστᾶμε και προσωπικούς χαρακτήρες τής παράστασής του ἦδη από τήν παλαιοχριστιανική έποχή (PILLINGER, ὅ.π.).

67 Ή προνομιακή του θαλάσσια θέση, στήν προς Α. έσχατία τής Εὐρώπης και εμπρός στο στενό πέραςμα πού τή διαχωρίζει αλλά και συνδέει με τήν Ἀσία, συνάπτει τόν κυπριακό θρύλο για τήν έδω παρουσία του με τήν ευρύτερη λατρεία τοῦ τῶς ἀλιεύς Πρωτοκλήτου ως προστάτη τῶν ὁμοτέχνων του, ἐξ οῦ και ἀπαντῶνται ναοί του, ὅπως και τοῦ αγίου Νικολάου, σέ τόπους ὀδάτινους- πρβλ. ΗΜΕΛΛΟΣ, *Άγίου Ἀνδρέα*, ὅ.π. (όπος. 66), 243 κ.έξ., 245 κ.έξ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Συνοπτικό σημείωμα για τις προσπάθειες αποκατάστασης τής Μονής

Γνωρίζουμε μερικά πράγματα για τις επεμβάσεις στο μνημείο και τα προσκτίσματά του μετά το 1867 έως και το 1974, που έπεσε στα χέρια των εισβολέων και έκτοτε προγραμματικά έχει άφευκτη να καταρρέει.⁶⁸ Τό κτίσμα που τέμνει εγκάρσια σε ύψηλότερο επίπεδο τον νότιο-βόρειο βόρειο τοίχο του ναού προστέθηκε το 1914, καλύπτοντας ανάγκες συνοδικού και οικονομείου.⁶⁹ Τά «κελλιά» στον όροφο τής εξωτερικής νότιας στοάς, που έρεϊδονται στην άνωδομή του ναού και προορίζονταν για έξυπνότερη των πολυπληθών προσκυνητών, προστέθηκαν πιθανότατα κατά τη δεκαετία του 1930.⁷⁰ οι ἀκαλαίσθητες τσιμεντένιες προσθήκες στην ανατολική πλευρά αντικατέστησαν παλαιότερες ξύλινες επάνω από τη μικρή στοά («διαβατικό») τής ίδιας πλευράς και έχουν προκαλέσει και τις περισσότερες βλάβες στο κτίσμα, είναι δέ προϊόντα επεμβάσεων στη δεκαετία του 1960.⁷¹ Ο ενδιαφέρων κλασικιστικός ξενώνας κοντά στη ΒΔ. γωνία, αξιολογικό έργο του γνωστού στην εποχή του αρχιτέκτονα Θεοδώρου Φωτιάδη (1878-1952),⁷² ανάγεται στη δεκαετία 1910-1920.⁷³ Στην ίδια εποχή ανατρέχει και η νεοκλασική φιάλη-κρήνη του προαύλιου χώρου, κοντά στη ΝΔ. γωνία του ναού.⁷⁴ Τά νεώτερα, αρχιτεκτονικώς ασήμαντα κελλιά του αναπεπταμένου αύλιου χώρου προς Δ. του καθολικού προστέθηκαν μετά την ανεξαρτησία τής Κύπρου.⁷⁵ ο ἀδέξιος νεωτεριστικός, ἀκαλαίσθητος «ξενώνας» (αρχικά έστιατόριο) και το «διοικητήριο» στη νότια πλευρά είναι ασύμβατα προς τον χώρο κτίσματα του αρχιτεκτονικού γραφείου I. & A. Φιλίππου (Λευκωσία).⁷⁶

Συστηματική ή επείγουσα, μερική αναστηλωτική-στερεωτική έργασία δέν μαρτυρείται να είχε εκτελεσθεί μέχρι και την παράνομη εισβολή των τουρκικών δυνάμεων και την κατοχή (1974).⁷⁷ Έκτοτε τό σептό προσκύνημα αφέθηκε στην τύχη του, μέ άγρυπνο φροντιστή του τον ήρωικό αυτοέγκλειστο Οικονόμο π. Ζαχαρία Γεωργίου. Η μακροχρόνια οικονομική αφαιμάξη, ή έλλειψη προσκυνητών, ή τουρκική παλιμβουλία και οι δυσμενείς εδαφολογικές και καιρικές συνθήκες επιδείνωσαν την κτηριακή κατάσταση στο καθολικό, λιγότερο στα κτήρια συνοδείας. Μέ τό άνοιγμα των συνόρων (2003 και έξής) πύκνωσαν μέν οι επισκέψεις των προσκυνητών, αλλά δέν βελτιώθηκε ή κτηριακή κατάσταση.

Τό 2000 τά Ένωμένα Έθνη, ως έλιγμό «έπαναπροσέγγισης» Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, αποφάσισαν να χρηματοδοτήσουν, κατά την αρχή τής άμοιβαιότητας, την ανα-

68 Βλ. κυρίως ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Απόστολος Ανδρέας, ό.π. (όπ.σ. 2). ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα και Χρονικό «ΠΟΛΙΤΗ», ό.π. (όπ.σ. 2).

69 ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, Η Μονή του Αποστόλου Ανδρέα, 38.

70 Ο.π., σ. 39. Για τούς υπέρμαχους τής «λύσης Croci» (βλ. κατωτέρω), άνίδεους από βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, αυτά αποτέλεσαν και την κύρια πέτρα του σκανδάλου, ως άδιανόητη καινοτομία. Ωστόσο παρόμοια μορφή κελλιών, προσκολλημένων στο καθολικό, δέν είναι κάτι τό ασύννητες· βλ. λ.χ. CURČIĆ, Architecture in the Balkans, ό.π. (όπ.σ. 45), 597· παρόμοια προσκόλληση μή λειτουργικών χώρων στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους κατά την Τουρκοκρατία (ΑΓΙΟΠΕΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ [έκδ.], Μανουήλ Πανσέληνος, Έκ του ιερού ναού του Πρωτάτου, Θεσσαλονίκη 2003, 75 κ.έξ.)· άλλα παραδείγματα στον Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟ, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, σποραδικά. Σχετικά μέ την άνοιχτή στοά του ίσογειού στη νότια πλευρά, τό γεγονός ότι αυτή συνεχίζεται και στην ανατολική καθιστά πιθανόν ότι σχεδιάζονταν και αντίστοιχη στη βόρεια πλευρά, που τελικά δέν πραγματοποιήθηκε· στη δυτική πλευρά, όπως είδαμε, είχε ήδη προστεθεί τό συνοδικόν-οικονομείον.

71 ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, Μονή Αποστόλου Ανδρέα.

72 Για την προσωπικότητά του βλ. Ι. ΙΩΝΑΣ, Ο Θεόδωρος Φωτιάδης: μία στροφή στην ιστορία τής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο, ΕΚΕΕ 19 (1992), 759- 774.

73 ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ, ό.π., 38-39.

74 Ο.π., 39.

75 Ο.π.

76 Ο.π., χωρίς μνεία αρχιτεκτόνων. Στην ιδιότητα του ως άνω γραφείου ως (ήμι)επίσημο αρχιτεκτονικό όϊκον τής Κυπριακής Έκκλησίας επί δεκαετίες όφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, ή άκαιρα μοντερνίζουσα εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τής Κύπρου μετά την άπελευθέρωση του Νησιού (1960 και έξής)· πρβλ. Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, «Σύγχρονη ναοδομία στην Κύπρο», συνέντευξη στο περιοδικό Σελίδες έφημ. «ΦΙΛΑΕΛΕΥΘΕΡΟΣ» Λευκωσίας, τεύχ. 229 (12.04.1996), 58-62.

77 Οι έργασίες που έγιναν τό 1967 για τον έορτασμό των 100χρονων του νεότερου καθολικού άφορούσαν επέκταση των κτηρίων συνοδείας και βάνουση ταμμενοποίησης μέρους του έξωτερικού του Ιερού Βήματος (βλ. έδω, παραπάνω).

στήλωση δύο θρησκευτικών μνημείων με ιδιαίτερη συμβολική σημασία μέσω του United Nations Office for Project Services (UNOPS), του Τεκέ της Χαλᾶ Σουλτάν στη Λάρνακα, μεγάλου προσκυνήματος τῶν Μουσουλμάνων, καί τῆς Μονῆς Ἀποστόλου Ἀνδρέα Καρπασίας.⁷⁸ Τό πρῶτο σκέλος ἀποπερατώθηκε σύντομα μέ τή σύντονη σύμπραξη Τούρκων, Μουσουλμάνων ἄλλων κρατῶν ὡς καί Ἀρχαιολόγων τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας· παρά ταῦτα μέχρι σήμερα ἀπουσιάζει λεπτομερειακή ἀρχαιολογική ἐκθεση τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Κύπρου γιά τά καθέκαστα τῆς ἀναστήλωσης καί τῶν συναφῶν ἐρευνῶν στόν Τεκέ,⁷⁹ μνημεῖο σημαντικό, πού κατά τή γνώμη μας οἱ καταβολές του πρέπει νά ἀνάγονται στήν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή.⁸⁰

Ἡ Μονή τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα, ἀντίθετα, ἐπέπρωτο νά πέσει καί πάλι θύμα τῆς παρελκυστικῆς τακτικῆς τῶν Τούρκων καί ἀτυχῶν χειρισμῶν κυπριακῶν Ἀρχῶν καί ἀρμοδίων.⁸¹ Καταρχήν, ἀνατέθηκε ἡ ἀναστήλωση στόν διεθνοῦς φήμης Ἰταλό Ἀρχιτέκτονα-Ἀναστηλωτὴ Δρ. Giorgio Croci, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν φαίνεται νά διαθέτει ἐμπειρία σέ ἀναστηλώσεις τέτοιου εἴδους μνημείων καί δέν προσήλθε σέ ἀνοιχτό διάλογο, ὅπως προσκλήθηκε ἐπίσημα (2002). Τό κυριότερο: Ἡ ἐκθεση δέν προέβλεπε ἀναστήλωση ἀλλὰ καθαίρεση καί ἀνακατασκευή τοῦ νεώτερου καθολικοῦ(!), μέ διατήρηση μόνο τοῦ γοθικοῦ ἡμιπόγειου παρεκκλησίου (Εἰκ. 11), πράγμα ἀντίθετο πρὸς τίς διεθνεῖς συμβάσεις περὶ ἀρχαιοτήτων καί μνημείων.⁸²

Σέ εὐρεία σύσκεψη (21.3.2001) ὑπὸ τὸν μακαριστὸ Ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Χρυσόστομο Α΄ συμμετείχε καί ὁ ὑπογράφων, ὡς ἐπιστημονικός σύμβουλος τῆς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μονῆς. Τό Τμήμα Ἀρχαιοτήτων, ἐκπροσωπούμενο ἀπὸ τὸν τότε διευθυντὴ του Δρ. Σοφοκλῆ Χατζησάββα, Κλασικὸ Ἀρχαιολόγο, ἀρνούμενον ὅτι ἡ Μονή ἦταν κηρυγμένο διατηρητέο μνημεῖο, ὑποστήριξε μέ δυσερμηνευτο πείσμα καί χωρὶς ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα τὴν «λύση Croci»· συνεπικουρήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐπιστημονικὸ Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριο Κύπρου (ΕΤΕΚ, Πρόεδρος Θέμος Δημητρίου), ἀπὸ τὸν Ἐπίτ. Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων, Βυζαντινολόγο-Ἀρχαιολόγο Ἄθαν. Παπαγεωργίου, διορισμένο ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ γιὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ ἔργου,⁸³ καί ἀπὸ τὸ Τεχνικὸ Γραφεῖο Ἰ. & Ἀ. Φιλίππου, πού εἶχε ἀνάλβει ἔναντι σεβαστοῦ ποσοῦ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, παρά τὴ συζητήσιμη ἐμπειρία του σέ ἀναστηλωτικά ἔργα.⁸⁴ Τό Ἱστορικὸ καί Ἀρχαιολογικὸ Τμήμα καί ἡ Ἐρευνητικὴ Μονάδα Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου, ἐπιστημονικῶς ἀρμόδια νά παρέμβουν, παρά τίς συνεχεῖς ἐκκλήσεις τοῦ ὑπογράφοντος προτίμησαν τὴν τακτικὴ τῆς σιωπῆς καί τῶν ἴσων ἀποστάσεων. Παρά ταῦτα, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν προμάχων τῆς «λύσης Croci» ἀνατράπηκαν πλήρως ἀπὸ τὴ Διαχειριστικὴ Ἐπιτροπὴ καί ὁ Ἀρχιεπίσκοπος συντάχθηκε κατηγορηματικά μέ τίς ἀπόψεις τῆς τελευταίας.⁸⁵

Ἡ ὀδύσσεια τοῦ μνημεῖου συνεχίστηκε λόγω ποικίλων προσκομμάτων. Τό θέμα ἤχθη ἐνώ-

78 Βλ. Χρονικὸ «ΠΟΛΙΤΗΣ» (ὑποσ. 2), 16.

79 Βλ. λ.χ. τὴν ἐτήσια περιοδικὴ ἐκδόσή του ARDAC, ἐτῶν 2000 (Λευκωσία 2007) κ.ἐξ.

80 Πρόσφατη σύνοψη τοῦ ζητήματος στόν V. CHRISTIDES, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources* [Κυπριολογικὴ Βιβλιοθήκη 15], Λευκωσία 2006, 61-63. Πρβλ. Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἔνα παράδειγμα σύγκρουσης καί συνύπαρξης πολιτισμῶν στήν Κύπρο: Ἀπὸ τὴν Ἀγγελόκτιστη τοῦ Κιτίου στόν Τεκέ τῆς Χαλᾶ Σουλτάν καί στόν Ἅγιο Λάζαρο Λάρνακας, *Βυζαντινὴ Κύπρος. Ἱστορία καί Τέχνη. ΙΑ΄ πολιτιστικὸ τριήμερο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιὰ τὴν Κύπρο* (Ἀθήνα, 16-18 Δεκεμβρίου 1998), Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων τοῦ Συμποσίου, Ἀθήνα 1998, χ.σ. (ἡ μελέτη παραμένει ἀνέκδοτη).

81 Ἡ Διαχειριστικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Μονῆς κατέχει ὀγκώδη φάκελο σχετικὰ μέ τὴν προγραμματισθεῖσα καί ἐγκριθεῖσα ἀπὸ τὰ Ἴνωμένα Ἔθνη «ἀναστήλωση» καί τὴ μακροχρόνια διαμάχη γιὰ νά ἀποφευχθεῖ ἡ ὀλέθρια γιὰ τὸ μνημεῖο ἐφαρμογὴ τῆς στοιχείαι βλ. στό ἀφιέρωμα τοῦ Χρονικοῦ στόν «ΠΟΛΙΤΗΣ», ὅ.π.

82 «ΠΟΛΙΤΗΣ», Χρονικὸ, ὅ.π., 16-19 (ἀνωνύμως), καί 20-22 (ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ).

83 «ΠΟΛΙΤΗΣ», Χρονικὸ, 16. Μετὰ τὴν ὀριστικὴν –θέλωμε νά πιστεύουμε– ματαίωση τῆς «λύσης Croci» ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς διατήρησης τῶν κτηρίων: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη*, 405.

84 «ΠΟΛΙΤΗΣ», Χρονικὸ, 16. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο Τεχνικὸ Γραφεῖο βλ. καί ἀνωτέρω, ὑποσ. 76. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά ἀνατρέξει κανεὶς στόν τύπο τῆς ἐποχῆς γιὰ τίς κακοτεχνίες καί τίς υπερβάσεις πού καταγγέλλθηκαν σχετικὰ μέ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν στὰ κτήρια συνοδείας καθὼς καί στό ἀναπεπταμένο προαύλιο ὑπὸ τὴν ἐτικέτα τῆς «τοπιοτέχνης» (sic, ἀντὶ «διαμόρφωσης περιβάλλοντος [χώρου]»).

85 Κατὰ περίεργο τρόπο, οὐδέποτε ὑπογράφηκε καί δημοσιεύθηκε τὸ σχετικὸ πρακτικὸ, πιθανόν λόγω καί τῆς προσβολῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἀπὸ γερωνιτικὴ ἀνοία λίγο ἀργότερα· πρβλ. «ΠΟΛΙΤΗΣ», Χρονικὸ, ὅ.π., 17.

πιον τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, ὅπου ἡ πλειονότης τῶν Ἱεραρχῶν συντάχθηκε ἀτυχῶς μέ τῆ «λύση C10ci».⁸⁶ Στή συνέχεια ἤλθε πρὸς συζήτηση στήν ἀρμόδια κοινοβουλευτική ἐπιτροπή τῆς Κυπριακῆς Βουλῆς μέ ἀμφίρροπα ἀποτελέσματα.⁸⁷ Ἀκολούθησε διάσκεψη ἐκκλησιαστικῶν ταγῶν καί ἐκπροσώπων τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, ὅπου προβλήθηκε ἐκβιαστικά, ὡς ἀποκλειστική, ἡ «λύση C10ci», γιά νά καταλήξει τό θέμα στόν τότε Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, αἰμίμηστο Τάσσο Παπαδόπουλο, ὅπου καί πάλι δέν κατέστη δυνατόν νά ἀκυρωθοῦν οἱ παρασκηνιακές ἐνέργειες τῶν ἐχόντων ἄμεσα συμφέροντα στήν ἐκτέλεση τῶν ἔργων σύμφωνα μέ τῆ «λύση C10ci». Στό μεταξύ, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ διά τοῦ τύπου ὅτι ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τό 1974 σχέδιο «ἀξιοποίησης» τοῦ εὐρύτερου χώρου μέ τήν ἀνέγερση ξενοδοχείων(!), πού εἶχε ἀπορριφθεῖ ἀπό τόν ἀοίδιμο Ἀρχιεπίσκοπο Μακάριο Γ'. Παρά ταῦτα, τό σχέδιο ἄρχισε νά ξανασυζητεῖται ὡς δείγμα «ἐλληνοτουρκικῆς προσέγγισης καί συνεργασίας» καί ἐκθειάζοταν πάλι ἡ προσαρμοσίμη σέ αὐτό «λύση C10ci»!

Ἡ Διαχειριστική Ἐπιτροπή, ἔχοντας ἐπίγνωση τῶν κινδύνων καί τῶν ἀθέμιτων βλέψεων πού περιέσφιγγαν τό πολύπαθο μνημεῖο, ἀποφάσισε νά δημοσιοποιήσει τό θέμα καί νά ἀναθέσει τήν ἐκ νέου ἐκπόνηση μελέτης ἀναστήλωσης καί ἀνάδειξης του στή μεγάλη ἐμπειρία ἀναστηλωτική ὁμάδα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν.⁸⁸ Ἡ ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη ἔκθεση συντάχθηκε σέ σύντομο χρονικό διάστημα, ἐγκρίθηκε ἀπό τό Τμήμα Ἀρχαιοτήτων ὑπό τόν νέο διευθυντή του, Δρ. Παῦλο Φλουρέντζο, υἱοθετήθηκε ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο καί ὑπολειπόταν ἡ ἐφαρμογή της.⁸⁹ Ἀλλά, ἀφοῦ ἐπιτράπηκε μόνο προσωρινή ὑποστήλωση τῶν πλέον ἐπικίνδυνων τμημάτων, ἡ τουρκοκυπριακή ψευδοκυβέρνηση μέ ποικίλα προσχήματα ἔχει ἀναβάλει μέχρι σήμερα τήν ἐναρξη τῶν ἐργασιῶν, μέ ἀποτελεσματική προφανή ἐπιδείνωση τῶν ζημιῶν.

Γιά ἄλλη μιά φορά τά μνημεῖα τῆς Κύπρου, μάρτυρες εὐγλωττοι γιά τό ἐλληνορθόδοξο παρελθόν της, μετατρέπονται κυνικά σέ πολιτικά ὄπλα γιά τόν ἐξανδραποδισμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Νησιοῦ.⁹⁰ Ὁ Πρωτόκλητος ἐξακολουθεῖ νά εἶναι Μάρτυρας (μαρτυρίας καί μαρτυρίου) γιά τόν τόπο, μέ τόν ὁποῖο τόν συνέδεσε παράδοση παλαιότατη καί ζωντανή μέχρι σήμερα.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

86 Τῆς Συνόδου δέν προήδρευε, λόγω τῆς ἀσθενείας, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἀλλά ὁ ἀρμόδιος ἀναπληρωτής του. Θετική στάση, ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τῆς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπῆς, ἐτήρησαν οἱ Μητροπολίτες Λεμεσοῦ Ἀθανάσιος καί Μόρφου Νεόφυτος, καθῶς καί οἱ Ἡγούμενοι τῶν Μονῶν Κύκκου Νικηφόρος (νῦν Μητροπολίτης Κύκκου καί Τηλυρίας) καί Μαχαιρᾶ Πορφύριος†· ὀρισμένοι ἱεράρχες κράτησαν οὐδέτερη ἢ ἐπαμφοτερίζουσα στάση. Ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ Μονή τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα τελεῖ ὑπό εἰδικό καθεστῶς διαχείρισης (πρβλ. ἄρθρο 92 τοῦ παλαιότερου *Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου*, ἔκδοση 1979, σ. 49· ἐπίσης τόν ἀπό 13.9.2010 νέο *Καταστατικό Χάρτη*: ΑΠΒ, περίοδ. Γ', τόμ. 71, τεύχ. 11 [Νοέμβριος 2010], ἄρθρο 65 σ. 610-612, Παράρτημα Α', σ. 636: XI. Ἱ. Ἐπισκοπή Καρπασίας, καί Παράρτημα Γ', σ. 679, ἄρθρο 15.1).

87 Πρέπει νά ἐξαρθεῖ ἡ θαρραλέα καί ἀνυποχώρητη στάση τοῦ Βουλευτοῦ Ἄμμοχώστου κ. Ζαχαρία Κουλία, ἄμισθου Νομικοῦ Συμβούλου τῆς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μονῆς Ἀποστόλου Ἀνδρέα.

88 Ἐκφράζω θερμές εὐχαριστίες στήν Ὁμάδα Μελέτης γιά τήν ἄδεια χρήσης μέρους τοῦ τεκμηριωτικοῦ της ὑλικοῦ.

89 Στό σημείο αὐτό, τό 2008, ἀποχώρησε ὁ ὑπογράφων ἀπό τῆ Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπῆς λόγω συνταξιοδότησής του ἀπό τό Πανεπιστήμιο Κύπρου καί παρατεταμένων διαστημάτων ἀπουσίας στήν Ἑλλάδα· ἡ θέση του ἔμεινε κενή μέχρι σήμερα.

90 Βλ. γιά τήν ἰδεολογική χρήση κυπριακῶν μνημείων τῆ βιβλιογραφία τῆς ὑποσ. 64.

DEMETRIOS D. TRIANTAPHYLLOPOULOS

Apostle Andreas (St. Andrew) in Cyprus:
Documents and their Connotations

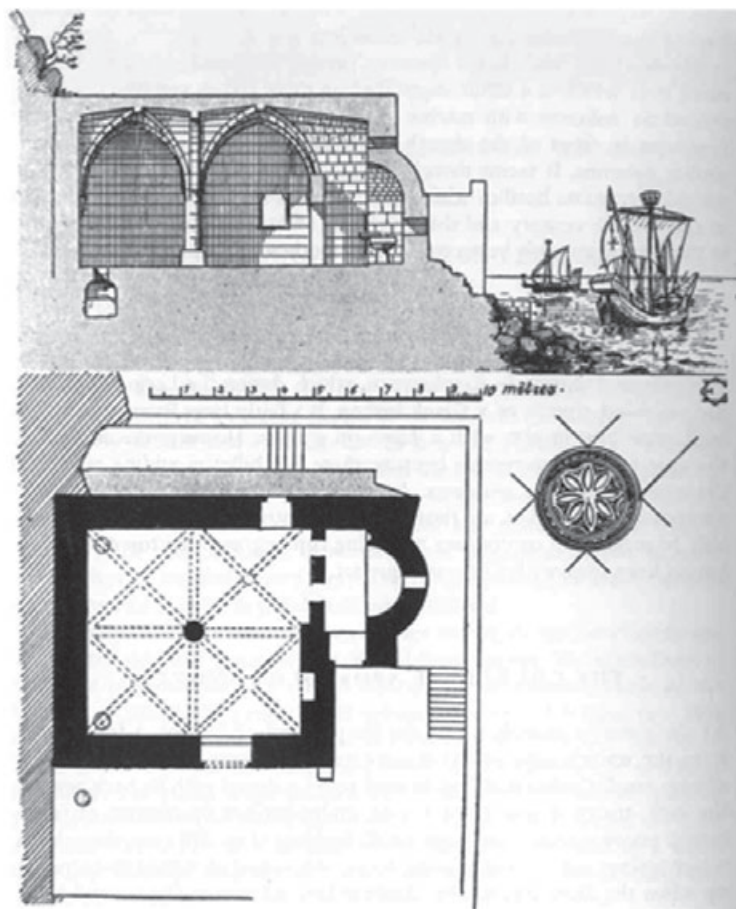
The purpose of the paper is to collect the *testimonia* for the Monastery of Apostle Andreas in Karpassia (North Cyprus), illegally occupied by Turks since 1974, and to interpret them, in order to gain a more accurate chronology for the initial foundation. We came to the conclusion that before 1191, i.e. before the Frankish occupation, a Byzantine building must have been erected, perhaps in connection with Constantinople, that was linked with the *hagiasma* and with the local tradition of the miraculous presence of the First-Called Apostle here.

A second goal was the interpretation of some iconographical peculiarities of the Saint in Cyprus, especially during the Venetian dominion (1489-1571). What has been deduced from such “deviations” demonstrates, in a direct or indirect way, the indomitable belief of the Orthodox Greek Cypriots that they belonged to the Oecumenical Patriarchate of Constantinople, established according to the legend by St. Andrew.

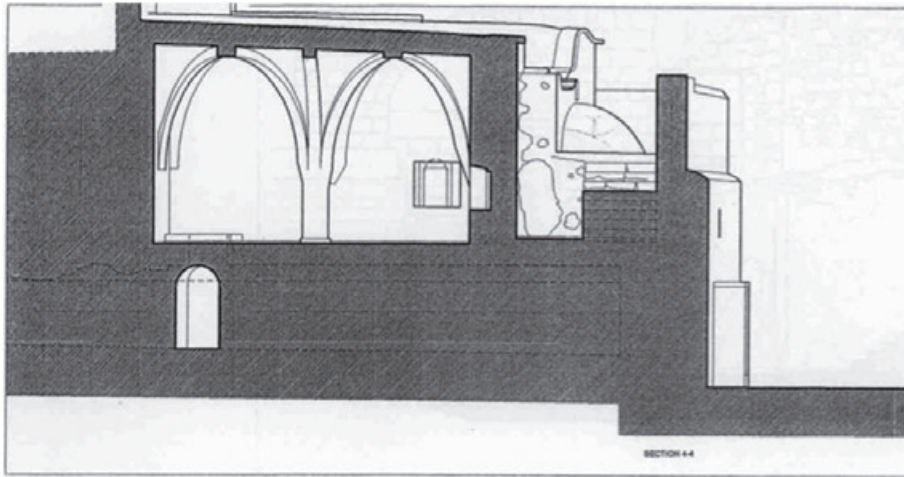
The annex gives a brief sketch of the misfortunes of the monument and of the painstaking efforts after the Turkish invasion (1974) to avert its demolition, according to a “restoration” plan by the United Nations (UNOPS); instead, an up-to-date full restoration and consolidation project has been elaborated (2006) by the Faculty of Architecture (University of Patras), still waiting from the illegal “Government” the permission for its application.

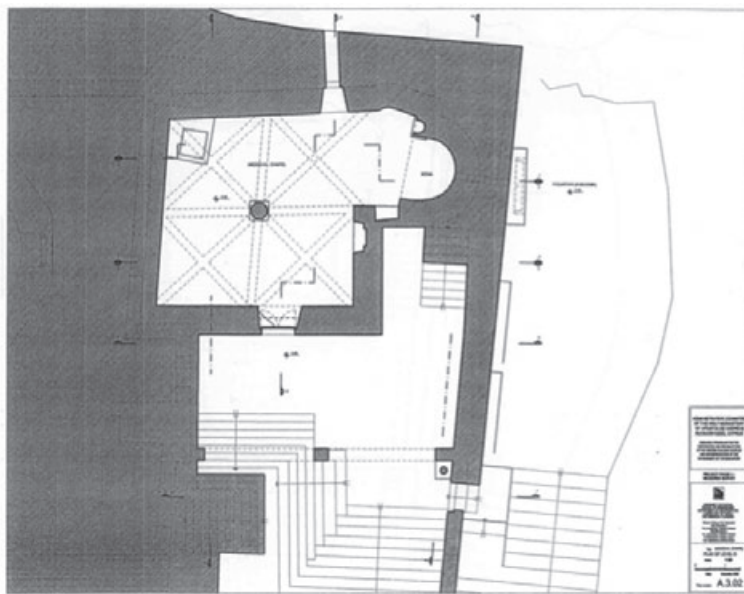
Είκ. 1: Άποψη τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Ἀποστ. Ἀνδρέα ἀπό ΝΑ., κάτω δεξιά τό ἁγίασμα. (Πηγή: Διαδίκτυο).

Είκ. 2: Μονή Ἀποστ. Ἀνδρέα, γοθτικός ἡμιπόγειος ναῖσκος, τομή κατά μήκος (βόρεια πλευρά) καί κάτοψη ναῖσκου. (Πηγή: Enlart, σχ. 278).

Είχ. 3: Τό προηγούμενο, σημερινή κατάσταση (σχέδιο Πολυτεχνείου Πατρών).

Είχ. 4: Μονή Άποστ. Άνδρέα, γοθτικός ναΐσκος, κάτοψη (σχέδιο Πολυτεχνείου Πατρών).

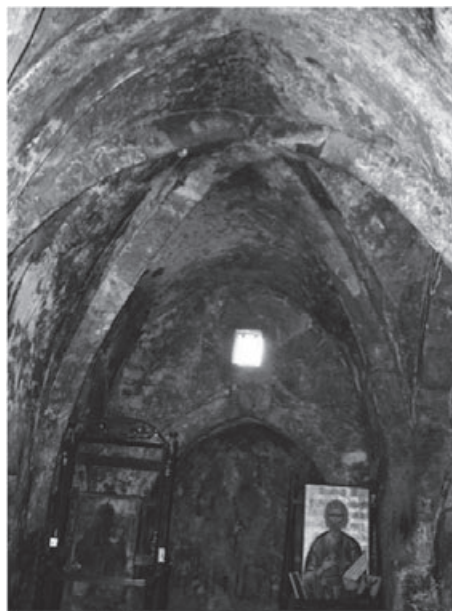
Εικ. 5: Μονή Ἀποστ. Ἀνδρέα, ἡ ΒΑ. ἐξωτερικὴ γωνία μὲ οἰκοδομικὰ λείψανα σὲ φωτογραφία περί τό 1906. (Πηγή: Ἀρχεῖο Πολυτεχνείου Πατρῶν).

Εικ. 6: Μονή Ἀποστ. Ἀνδρέα, σύστημα αὐλάκων ἀγιάσματος σὲ κάτοψη (σχέδιο Πολυτεχνείου Πατρῶν).

Εικ. 7: Τό προηγούμενο, σύστημα στέγασης αλάκων αγιάσματος.
(Πηγή: Αρχείο Πολυτεχνείου Πατρών).

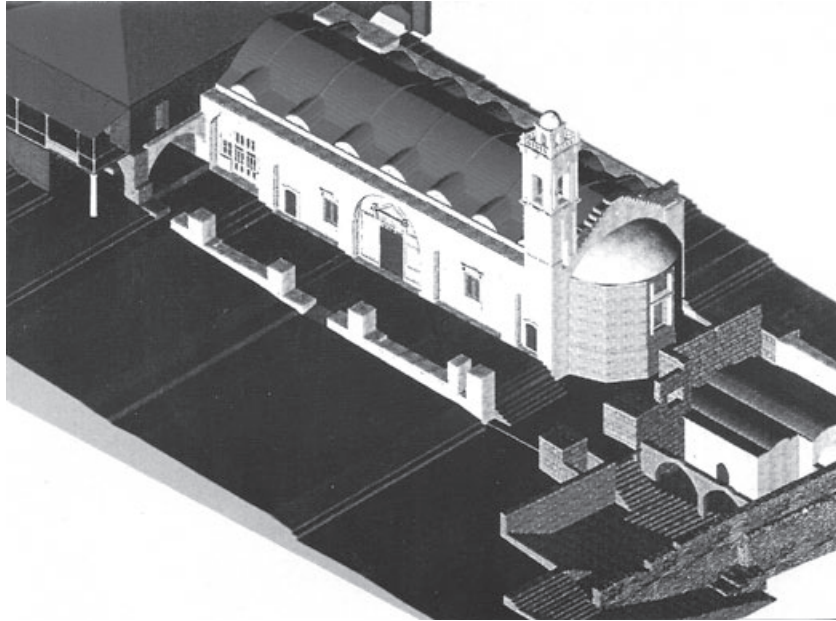
Εικ. 8: Μονή Άποστ. Άνδρέα, άψίδα υπόγειου ναΐσκου.
(Πηγή: Αρχείο Πολυτεχνείου Πατρών).

Είκ. 9: Ναός Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι Πλατανιστάσας, Β. τοῖχος: Ἅγιοι Ἀνδρέας, Πέτρος, Νικόλαος. (Πηγή: Ἀρχεῖο Ἱ. Ἀ. Ἡλιάδη).

Είκ. 10: Ἁγία Εἰρήνη, ν. Τιμίου Σταυροῦ: Κοινωνία Ἀποστόλων, βόρειο ἡμιχόριο. (Πηγή: Ἀρχεῖο Ἱ. Ἀ. Ἡλιάδη).

Εικ. 11: Μονή Άποστ. Άνδρέα, σχέδιο αποκατάστασης του καθολικού κατά τή μελέτη G. Croci. (Πηγή: Άρχείο Διαχειριστικής Έπιτροπής Ί. Μ. Άποστ. Άνδρέα).

Εικ. 12: Μονή Άποστ. Άνδρέα, χάραγμα στην παραλία έμπρός από τό καθολικό.

